

KÖZLEMÉNYEK

Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia.* Sajátos tudománytörténeti tény, hogy XVII. századi művelődéstörténetünk jeleseinek több oldalról megvizsgált életműve és munkáik elemzése során kevés szó esett eddig a kor tudományos gondolkodásában oly fontos szerepet játszó héber nyelvi és irodalmi ismereteikről. Eltekintve e helyen Péchi Simon munkásságától, talán csak Apáczai Csere János és Komáromi Csipkés György tekinthető kivételnek. Tótfalusi Kis Miklósnak az Ószövetség nyelve és az ahhoz tartozó filológiai ismeretek körében szerzett jártasságával 1968-ban doktori disszertációmban érintőlegesen foglalkoztam. Megállapítva akkor, hogy bibliakiadási és szövegjavítási tevékenysége során, de mint nyomdász is, biztos héber nyelvtudására támaszkodott. A részletesebb elemzéssel azonban adós maradtam, mert akkoriban még néhány közvetlen forrásának anyaga nem állt rendelkezésemre.¹

Az „Amsterdami Biblia” kiadásának 300. évfordulója alkalmából rendezett konferencia jó alkalmat ad a választásra váró kérdések átvizsgálására. Tótfalusi majd minden írásában használja héber ismereteit, de elsősorban az *Apologia Bibliorum* 1697-ben kiadott kötetében volt kénytelen e tudományban való jártasságának bizonyítására. Nemcsak a grammatika szabályaival van tisztában, de hivatkozásaiból kitetszik, hogy ismeri, sőt egyes esetekben szerényen bár, de meg is kritizálja a kor vezető bibliaexegetáinak munkáit. Héber tanulmányait feltehetően még a nagyenyedi kollégiumba kerülése előtt kezdhetette meg. A korabeli iskolarendszer lehetővé tette, hogy a jobb képességű diákok még a kisebb iskolákban is megismerkedjenek a héber betűkkel, jobb esetben eljussanak az Ószövetség egyes mondatainak fordításáig. Kis Miklós az enyedi kollégiumban 1673. április 3-án már azért panaszodik több diaktársával Nadányi Jánosra, a logika és héber nyelv tanárára, hogy az felületesen látja el feladatát. A „Nicolaus M. Tótfalusi s. s. theol. stud.” aláírást is tartalmazó levél elpanaszolja, hogy Nadányi nemcsak a grammatikát és azon túl a szövegfordítást képtelen megtanítani a hallgatónak, de a rendelkezésére álló heti négy órában lényegében visszafogja az érdeklődőket. A Nadányi ellen folyó vizsgálat iratait kiadó Dézsi megjegyzés nélkül hagyta ezt a dokumentumot is, és arra sem figyelt fel, hogy egy másik irat szavai szerint az év elején megkezdett 50. zsolttárból csak néhány mondatra tellett a tanév feléig.² Valójában tehát az enyedi kollégium jelentős időt bizto-

* Elhangzott a Tótfalusi Kis Miklós amsterdami bibliakiadásának emlékére Debrecenben, 1985. április 25–27-én rendezett konferencián.

¹ EISLER Máttyás: *Apáczai héber tanulmányai*. In: IMIT Évkönyv 1900. 316–332. — HEREPÉI János, ItK 1964. 478–479; MÓDIS László, MKsz 1966. 39–40; SCHEIBER Sándor, ItK 1965. 86; MKsz 1966. 43–44; DÁN Róbert, ItK 1968. 338–339. — LANZERRITSCH Mária: *Komáromi Csipkés György: Oratio Hebraea*. In: Írók és művek a XVII–XVIII. században. ELTE BTK, Bp. 1984. (Acta Iuvenum 1984. 1. sz.) 7–31. — DÁN Róbert: *XVI–XVII. századi irodalmi műveltségünk héber forrásai*. Bp. 1968. (Kézirat)

² DÉZSI Lajos: *Nadányi János történetíró életéhez*. ItK 1900. 66–80.

sított a héber oktatásra, és ezt a lehetőséget a hallgatók ki is használták. A diákok panaszevelének egy másik utalása pedig mintha egyenesen Tótfalusiról szólna. „Vadnak is némelyek közöttünk az kik őkegyelménél [Nadányi] mind az textusnak olvasásában promptussabbak mind az grammaticának tudására és annak reguláinak magyarázására alkalmasabbak.” A diákok jobbik része, miután a tanórák alatt rábizonyította Nadányira számtalan tévedését, „a lexiconok olvasására fogtuk volna magunkat, és naponként Isten kegyelméből a néma mesterek tanítása által megvilágosodnánk”. A továbbiakban megnevezik e „néma mestereket”; „úgy mint Buxtorfiusnak, Sebastianus Munsterusnak, Frorsterusnak (!), Melfureusnak, Sanctus Pagninusnak” és külön tekintélyként Franciscus Juniusnak munkái voltak kezükben. Kis Miklós is ezekből a lexikonokból, illetve grammatikákból tanulva fejleszthette tovább héber ismereteit. Az általa is aláírt beadványok egyike arra is kitér, hogy a diákok milyen célból fáradoztak a héber nyelv tanulásában. „A nyelvek értése (nem pusztán olvasása) a Bibliának magyarázására szükséges segéd volna.” Ez utóbbinak később jelentős szerepe lett Tótfalusi Kis Miklós életművében. És éppen az *Apologia Bibliorum*, aminek nagyobb részét a héber szöveg filológiailag pontos magyartítása körüli nézetek teszik ki, bizonyítja, hogy az egykori enyedi diák nemcsak jól választotta meg forrásait, de alaposan el is mélyedt azok tanulmányozásában. Az egykori „néma mesterek” közül Sebastian Münster (1489–1552) a XVI. századi protestáns bibliatudomány vezéralakja volt. Héber és arám grammatikái, majd az 1534–1535-ben megjelent, a középkori rabbinikus szerzők kommentárjaiból szemelvényeket tartalmazó héber–latin nyelvű Bibliája Európa minden protestáns egyetemén tankönyvként szerepelt. Kis Miklós Müntertől tanulhatta a bibliai szöveg aprólékos értelmezése mellett a különféle exegezis módszerek hasznát is. Münster ugyanis már bevezetőjében megállapította, hogy az ószövetségi textus nemcsak első értelmében magyarázandó. A gondolat a középkori rabbinikára vezethető vissza, és alapos nyelvi ismereteket feltételez. A *sensus literalis* az allegorikus, a morális, és anagógikus exegezis módszer Nicolaus de Lyra XV. században készült bibliakommentár kiadásában került át az európai keresztény vallástudományba.³ Münster mint grammatikus Johannes Reuchlin és Elia Levita tanítványa volt, de az előbbtől annyiban tért el, hogy a héber nyelvet nem a latin, hanem a saját grammatikai rendszerében dolgozta fel.⁴

Az enyedi diákok önképző körének másik tankönyve a katolikus Sanctus Pagninus (1471–1541) nyelvtana, illetve szólexikona volt. Pagninus Münsterhez hasonlóan David Kimhi, de még inkább Elia Levita nyomán haladt. Főműve, valószínűleg erre utal az enyedi diákok levele, egy héber szólexikon, amiben az ószövetségi nyelv teljes igei gyökállományát feldolgozza.⁵ A XVI. századi héber nyelvtudomány sokat vitatott alakja, Johan-

³ *Hebraica Biblia latine planeque nova Sebast. Münsteri tralatione etc.* Basileae 1534–1535; *Sebastian Münster's knowledge and use of Jewish exegesis.* In: Erwin J. ROSENTHAL: *Studia Semitica I.* Cambridge, 1971. 127–146; DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon.* Bp. 1973. 21. skk.

⁴ *Opus grammaticorum consummatum, ex variis Elianis libris concinatum . . .* Basileae 1544. és különféle kiadások. Értékelésüket l. GEIGER, Ludwig: *Das Studium der hebräischen Sprache in Deutschland vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVI. Jahrs.* Breslau, 1870. 75–88; PULVERMACHER, D.: *Sebastian Münster als Grammatiker.* Berlin, 1892. — Szólexikonát l. *ה'אש'ר' ה'ה'ר'ש' ה'ה'ר'ק'ק'ק' ח'ש'ל'ם* *Dictionarium hebraicum ultimo ab autore Sebastiani Munsteri recognitum et ex Radicibus David Kimhi, auctum et locupletatum.* Basileae, 1564. stb. — A zsidó bibliatudomány értékelését l. *Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége.* Bev. és jegyz.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1974. 107. p. (A továbbiakban: Jakó.)

⁵ *Hebraicum institutionum. Libri III.* Sancte Pagnino Lucensi autore. Ex. R. David Kimhi transcripti. Parigii, 1549; *ה'ר'י' ה'ר'י' ל'ש'ר' ה'ר'ק'ק'ק' ח'ש'ל'ם* *Epitome Thesauri Linguae Sanctae autore Sancte Pagnino Lucensi.* Antwerpiae, 1578. — Pagninusról l. DÁN: *Humanizmus . . .* i.m. 66. skk.

nes Forster (1495—1556) ugyancsak szölexikonával szerepelt a kollégium hallgatóinak tankönyvei között. Mélius Péter egykori mestere a wittenbergi egyetemen, a héber szóalomány elemzése során, jó néhány hibát vétett. A Nadányira panaszkodó diákoknak nyilván nem volt tudomásuk arról, hogy Forster nem tartozott a héber nyelvtudomány élvonalába. Annál értékesebb volt másik tankönyvük, Johannes Buxtorf (1564—1629) munkája. Az idősebb Johannes Buxtorf, egyesítve a középkori rabbinikus, valamint a XVI. századi protestáns koncepciókat, nemcsak grammatikailag és lexikálisan, de értelemszerűen is feldolgozta az ószövetségi textusokat. Magyarázataiban bőséges nyelvészeti példatárat vonultat fel a zsidó exegézis-irodalomból is. Az önképzőkori tankönyvek szerzőinek sorában kiemelt szerepet kapott Franciscus Junius (1545—1602), aki Immanuel Tremelliussal közös vállalkozásban kiadta az Ószövetség latin fordítását, rövid kommentárok kíséretében.⁶ Kis Miklós az „Apologia Bibliorum”-ban, mint szövegjavításainak forrását, többször említi a Junius—Tremellius-féle bibliakiadást. Ugyanott számos hivatkozást találunk Mattheus Polus Londonban 1669-től megjelenő „Synopsis etc.” című, terjedelmében és jelentőségében hatalmas munkájára. Az angol szerző öt főlíó méretű kötetben nem kisebb célt tűzött maga elé, mint a XVI—XVII. századi bibliatudomány összegzését. E munka jelenlétére Kis Miklós *Apologia Bibliorum*-ában, már Jakó Zsigmond is rámutatott, de ennek részletes bemutatásával adós maradt. Holott Polus *Synopsisa* Kis Miklós bibliaértelmezésének és szövegjavításainak kulcsa. Az olvasóhoz címzett előszó végigtekint a bibliakiadások történetén, és meglepő toleráns hangvételben értékeli nemcsak a zsidó, de a katolikus kommentár-irodalmat is. Bár az anglikán Polus véleménye szerint az elődök munkásságában a „helyes” felismerések és a „borzasztó” tévedések egyaránt jelen vannak, az előbbiek felhasználásával és az utóbbiak kiszűrésével minden kétséget kizáró, kifogástalan szövegfordítást és értelmezést kívánt adni. Feladatának megoldásához a bibliai könyvek sorrendjében haladva vette szemügyre a szövegben rejlő exegetikai, dogmatikai, teológiai problémákat. Polus nem a szokásos kommentált bibliakiadások szűk kategóriájában gondolkodott, hiszen az alapszöveget nem is adja teljes egészében. Csupán ott áll meg, ahol értelmezési, nyelvészeti, történeti vagy logikai problémákat jelzett a korábbi szakirodalom. Az angol bibliatudós műve tehát lényegében a Biblia problémáinak enciklopédiája, amiben a megoldást egyrészt a felhasznált források, másrészt a szerző egyéni véleménye szolgáltatja. Módszerét illetően mindig a *sensus literalis*ból indul ki, és ehhez tér vissza. Bemutatva közben az értelmezési lehetőségeket, a rokon nyelvek és szövegek nyújtotta párhuzamokat, a korai és későbbi fordításokból merített példatárat, így jutva el a textus korrekt és teológiailag hitelesnek tekinthető fordításához. Az így kapott szöveget hasonló módszerekkel, inkább filológiai, mint teológiai összefüggéseiben értelmezi. Polus tudományos módszereiből következik, hogy bár a mű latin, az héber, arám, szír és görög nyelvtudás nélkül nem használható. Az egyes szócikkekben a különféle nyelvekből vett párhuzamos fogalmak folyamatosan olvasandók, majd a margón hol kisebb, hol bővebb idézetek után kapjuk a felhasznált szakirodalmat. Polus a rövidítésjegyzéket az 1. kötet bevezetője mellé helyezte, ezzel is dokumentálva munkája hatalmas méreteit. A rövidítésjegyzék egyébként arról is tájékoztat, hogy a feldolgozott anyag

⁶Forster értékeléséhez l. GEIGER i.m. 102, 136—137. és FÖRSTER, L.: *Johann Forster, ein Bild aus der Reformationzeit*. ZfHTh 1896. 210—238. Sokat vitatott műve: *Dictionarium hebraicum novum Chaldaicum omnes voces, tam primas quam derivatos quae in S. B. etc. Basileae*, 1607., és a további kiadások. Utoljára B. BAER szerkesztésében: Stettin 1861—1862. Értékelését l. o. és M. STEINSCHNEIDER: *Hebr. Bibliogr.* VI. 1863. 6—7. — JUNIUS nyelvtana: *Grammat. Hebr. Linguae*. Genève, 1590. és 1596. A nagyhatású bibliafordítás: *Testamenti Veteris Biblia Sacra... latini recéns ex hebraeo facti I. TREMELLIO et F. JUNIO*. Francofurti ad Moenum, 1579. Mindkettőjükéről: l. BECKER, W.: *Immanuel Tremellius, ein proselyten Leben in Zeitalter der Reformation*. Leipzig, 1891.

nem szorítkozik a szigorúan vett bibliatudományra, megtalálható abban latin nyelvészeti mű éppúgy, mint numizmatikai szakmunka. Az angol szerző forrásai között a XVI—XVII. századi klasszikus és újabb kommentárokkal ellátott latin fordítások mellett nemzeti nyelvű átültetések is szerepelnek. Mindezek mögött szövegbázisként az 1517-ben megjelent „Biblia Rabbinica Magna” állt, aminek kommentáranyagában a középkori zsidó biblia-exegézis szinte teljes gyűjteménye és az ókori arám szövegváltozatok kaptak helyet. A *Vulgatát* kritizáló protestáns bibliafordítások, mint például a már említett Junius—Tremellius, vagy akár a soknyelvű Arias Montanus-féle kiadás, de az újlatin változatot nyújtó, Lyonban 1542-ben Michael Servet által kommentált Sanctus Pagninus-féle fordítás is szerepel. A forráskritikai apparátushoz fontos adalékot szolgáltatott Polus számára a „Septuaginta”, a szamaritánus Pentateuchus fordítás, a szír és esetleg az arab Biblia.⁷ A rövidítésjegyzék arról is tanúskodik, hogy a szerző mintegy hetven szakmunkából merítette érveit, és mindezek Kis Miklós rendelkezésére is álltak. Aligha vitás, hogy a magyar bibliafordító képes volt e hatalmas anyag kezelésére és feldolgozására. Ő maga arról tájékoztat: „... a szövegeket egybevetettük az eredetivel és egyszersmind más jóváhagyott, azaz a Junius és Tremellius-féle latin, illetve a belga fordításokkal úgyszintén, amikor a Mattheus Polus gyűjteményében szereplő legkiválóbb [szöveg]-kritikusok véleményét is megfontolás tárgyává tettük...”.⁸ 1Sám 6,19-hez írt rövid megjegyzése és Polusra való hivatkozása jól bizonyítja forrásával való kapcsolatát. Itt a héber kifejezés „... ויל”, aminek általánosan elfogadott latin fordítása „et percussit [de populo]” Polusnál, Kalvin, Piscator, Münster, Oleaster, Junius, Pagninus és a tiguriaiak, azaz a zürichiek bibliakiadása alapján fogalmazódott meg.⁹ Ilyen és hasonló párhuzamok számtalan esetben fordulnak elő Tótfalusinál, hol említve, hol elhallgatva a közvetlen forrást, a „Synopsis”-t. Arra is van példa azonban, hogy Kis Miklós megkritizálja Polust, illetve az általa idézett szerzőket, és a maga véleményét egyszerű nyelvtani alapon fogalmazza meg. Ilyen például a 2Krn 9,4: „Az áldozatot, mellyel áldozik vala”. Kis Miklós bár a latin és a holland bibliaváltozatokban, valamint a Polusnál olvasott Junius, Piscator, Petrus Martir, Malvenda és mások nézeteit ismeri, saját véleményét alakít ki.¹⁰ Ez a tevékenység azonban sehol sem irányul az eredeti bibliai szöveg értelmezésére, hanem — mint ez Tótfalusi feladata is — célja mindig a magyar nyelvre való helyes átültetési forma megtalálása. Ennek érdekében vizsgálja a héber szöveg grammatikai és értelmezési lehetőségeit. Kis Miklós, mint hebraista kora általános színvonalát jóval meghaladta, de talán nem állná meg az összehasonlítást Apáczai Csere Jánossal vagy Komáromi Csipkés Györggyel, akik alkotó módon — különösen ez utóbbi — a héber nyelvtudományt sémi filológiai összehasonlító alapon művelte.¹¹ Tótfalusi mindig a magyar nyelv szempontjából vizsgálja a héber szövegeket, még akkor is, ha közös grammatikai szabályokra hívja fel a figyelmet. Érdekes fejtegetése az úgynevezett kal, piel és hifil formák magyar megfelelőjének visszakeresése, és a héberben is meglévő birtokos ragok igei végződésékként való megjelenésének párhuzamba állítása. Remek érzékkel ismeri fel a magyar igeragozásnak a héberrel való összehasonlítási lehetőségeit, így az úgynevezett kal, azaz az egyszerű

⁷ POLUS, Mattheus: *Synopsis criticorum aliorumque Sacrae Scripturae interpretum et commentatorum. I—V.* Londini, 1669—1680. — A „Versiones” között szerepelnek többek között: *Biblia polyglotta* etc. Londini, 1657. Vol. I—VI; *Biblia Hebraea etc. . . studio Joan Buxtorfii.* Basileae, 1618—1620. Vol. I—IV.; *Biblia Maxima ac commentariis Nic. de Lyra et alior.* Parisi, 1660. stb.

⁸ JAKÓ: *i. m.* 98.

⁹ TÓTFALUSI Kis Miklós: *Apologia Bibliorum etc.* Claudiopoli 1697. 8. — POLUS: *i. m.* II. 75.

¹⁰ TÓTFALUSI: *Apologia Bibliorum.* 27. — JAKÓ: *i. m.* 312.

¹¹ LANZERITSCH: *i. m.* 19—20, 24.

igeragozásban az igei gyököt adó egyes szám harmadik személy fontosságát mindkét nyelvben. A magyar és héber tárgyias igeragozást is közel hozza egymáshoz, és még ennél is érdekesebb egy apró megjegyzése, ahol meglepetésszerűen jelenti ki, hogy ne is beszéljünk a hifilről, amely mindenki számára ismeretes.¹² A hifil a héber műveltető ragozás, ami tartalmaz valóban tökéletesen megfelel a magyarnak. Itt nem is az összehasonlítás ténye az érdekes, sokkal inkább az a megjegyzés, hogy az mindenki előtt ismeretes. Sylvester János *Grammatica Hungarolatina*-ja már foglalkozott ezzel a kérdéssel, és megállapította, hogy van egy igeragozás a héberben (hifil), amellyel a magyar nyelv igen gyakran él. A magyar is, meg a héber is egy szóval fejezi ki.¹³ Minderre például a latin nem alkalmas.

A fentiekben bemutatott források és nyelvészeti megfigyelések azt a következtetést engedik meg, hogy Tótfalusi Kis Miklós a héber filológiában túljutott a szövegfordításhoz tapadó szükséges ismereteken és széles körű tudományos bázisra támaszkodva, jó héber filológusként végezte el maga elé tűzött feladatát. Mindehhez természetesen sok segítséget nyújtottak hollandiai barátai, valamint Kaposi Sámuel és köre.

A nyomdász Tótfalusi Kis Miklósnak is szoros kapcsolatai voltak a héber filológiával. Betűmetszőként a kor legszebb betűtípusait hozta létre, nyomdászként pedig a fentebb említett Kaposi Sámuel két héber munkáját rendezte sajtó alá. A kolozsvári műhelyből került ki Jacobus Alting héber-latin grammatikája. Mindezek nem jöhettek volna létre az enyedi diákok „néma mestereinek” segítségével nélkül.

Hozzátehetjük, a mai magyar tudományos élet is meríthetne Tótfalusi és a héber nyelv kapcsolatából. Évek óta súlyos könyvtári és kiadói probléma a héber betűk magyar átírása. Fejlődő művelődéstörténeti kutatások és a közművelődés is egyre inkább megismerkedik a Bibliával és az ahhoz kapcsolódó szakirodalommal. De ahány szerző, annyiféle átírásban jelennek meg a héber szavak. Tótfalusi, amikor a Károli Bibliát javítja, számos hasznos észrevételt tesz. Az egységes gyakorlat kialakításakor tanulhatnánk tőle.¹⁴

DÁN RÓBERT

Tótfalusi Kis Miklós kiadványai.* Tótfalusi Kis Miklós elismert nyomdász és betűmetszőként azzal az elhatározással indult vissza 1689-ben Amszterdamból Kolozsvárra, hogy saját eszközével, a könyvvel segíti majd elő a hazai művelődést. Erre a feladatra buzdította Bethlen Miklós erdélyi kancellár is, amikor hazatérését e szavakkal sürgette: „Csínáljunk Erdélyből egy kis Hollandiát.” Amszterdami és kolozsvári munkásságáról, valamint anyagi és társadalmi helyzetéről az 1698-ban kinyomtatott *Mentsége* elég részletesen tájékoztat. A teljes életműről azonban e drámai erejű dokumentum még nem számolt be. Ezért ma ismert nyomtatványai alapján próbáljuk felvázolni, hogy milyen korszerű kiadói politikával és sokoldalú tevékenységgel szolgálta Tótfalusi Kis a hazai művelődést.

Amszterdamban előkelő megrendelők számára készített nemcsak különféle latin és görög, hanem héber, örmény és grúz betűtípusokat. Legfőbb célja azonban az volt, hogy így szerzett vagyonával korrekt szövegű és kényelmesen használható teljes magyar bibliát adjon közre. Az 1685-ben befejezett Biblián kívül Amszterdamban készült betű-

* Elhangzott a Tótfalusi Kis Miklós amszterdami bibliakiadásának emlékére Debrecenben, 1985. április 25–27-én rendezett konferencián.

¹² JAKÓ: *i.m.* 120.

¹³ SYLVESTER János: *Grammatica Hungarolatina*. Neanesi, 1539. 70a.

¹⁴ JAKÓ: *i.m.* 142–158.

metszői tehetségének két alapvető dokumentuma: *Specimen* néven ismert betűmintalapja és grúz betűinek mintája. Egyidejűleg azonban a magyar olvasóknak is lényegesen többet nyújtott, mint amit a Biblia kinyomtatásával „egy szegény legény”-ként magára vállalt. Önállóan is közreadta az Új Testamentumot és két kiadásban a zsoltárokat.

Mivel a 17. században a legtöbb ember által olvasott bibliával már ellátta az országot, Kolozsvárott hozzákezdett művelődési programja további megvalósításához. Itt is nyomtatott természetesen teológiai és vallásos műveket. Ilyen jellegű kiadványainak együttese azonban össztermésének alig egyharmada.

E nyugaton megismert, fejlettebb polgári kultúra hatására Tótfalusi Kis Kolozsvárott már a világi műveltség megszerzéséhez és csiszolásához igyekezett minél több hasznos és olcsó könyvet előállítani. Ezért adott közre tankönyveket, értékes tudományos és irodalmi alkotásokat, meg olvasásra, okulásra csábító, népszerű műveket. Hogy milyen körülmények között kiadói politikát követett, azt latin tankönyv-kiadásai is szemléltetik. A középkori latin nyelvoktatás alapműveként ismert Donatuson kívül kiadta az Alvarez-féle latin nyelvtant, Cordier és Erasmus latin beszélgetés-gyűjteményeit, a németalföldi polihisztor, Gerhard Johann Vossius *Rhetorice contracta*-ját, valamint a sárospataki működése révén az erdélyi iskolaügyre is ható Comenius *Orbis sensualium trilinguis*-ét. Megjelent sajtóján a kolozsvári református kollégium tanárának, Molnár Gergelynek *Elementa grammaticae Latinae* című tankönyve, amelyet a magyarországi iskolákban még a 19. században is használtak. Az iskolai színjátás pedagógiai jelentőségét ismerve közreadott latin iskoladrámákat is.

Egyéb tankönyv-kiadványai közül említést érdemel a két héber nyelvtankönyv: Jakob Alting grönningeni professzor *Fundamenta punctuationis linguae sanctae* című munkája, valamint a Sárospatakon és Gyulafehérvárott is oktató Kaposi Juhász Sámuel *Memoriale hebraicum*-ja. Megjelentette Tolvaj Ferenc *Arithmetikáját*. Szönyi Nagy István *Magyar iskola* című ábécéskönyvét pedig nemcsak kinyomtatta, hanem az analfabétizmus csökkentésére ingyen osztotta szét.

Magasabb szintű ismereteket terjesztett a nagyenyedi református kollégium kiváló polihisztor tanárának, Pápai Páriz Ferencnek népszerű tudományos műveivel, köztük az első magyar orvosi munkával és címertani kézikönyvvel. Az Amerikáról szóló első magyar könyv kinyomtatásával viszont a korszerű világkép kialakítását segítette elő. Gondja volt arra is, hogy a társadalom minden rétegét ellássa a képzettségének és igényeinek megfelelő szórakoztató olvasmányokkal. Olyan értékes alkotások mellett, mint Balassi és Rimay *Istenes énekei*, Nyéki Vörös Mátyás versei vagy Haller János *Három históriája* rendszeresen megjelentetett hasznos ismeretekkel bővített kalendáriumokat s nyomtatott ellenségei által hiábavaló históriáknak bélyegzett széphistóriákat is.

Sajtójával minden vonatkozásban a korszerű ismereteket kívánta terjeszteni. Ezért különösen ügyelt arra, hogy nyomtatványai nemcsak tipográfiai, hanem helyesírási és tartalmi szempontból is kifogástalanok legyenek. Mint egykori fogarasi iskolamester és művelt polgár természetes kötelességének tartotta, hogy a kiadandó kéziratokat tárgyi, nyelvi és helyesírási szempontból javítsa. A helybeli tudományos tekintélyek írásainak korrigálásával azonban — meg a hazai közgondolkodásnál haladóbb nézeteivel — számos ellenséget szerzett és kemény megtorlást váltott ki. Ezért kényszerült elveit és becsületét írásban megvédeni: előbb az *Apologia Bibliorum*-ában (1697), majd a *Mentségében* (1698). További két munkája az *Apológiát* és a *Mentséget* kényszerűségből visszavonó *Retractatio* (1698), amelyből példány nem maradt fenn, valamint az 1697. évi kolozsvári tűzvész leíró *Síralmas panasz* című verse. Műveiben ugyanúgy a polgárság érdekeit képviselte, mint egész kiadói tevékenységében. Még szakácskönyvként is olyan munkát adott közre, amely „leginkább a becsületes közrendeknek” kíván szolgálni, „azokat tanítja, miképpen kellessék két vagy három tál étket készíteni”. Hogy mennyire reálisan mérte fel e téren

is a lakosság igényeit, azt a könyv sikere igazolta: a kolozsvári szakácskönyvet százhusz évig folyamatosan újranyomtatták.

Tótfalusi Kis Miklós számos nyomtatványa nem maradt fenn. Pedig az utóbbi évtizedek szisztematikus kutatásai és betűtípusvizsgálatai révén jelentősen gazdagodott oeuvreje. 1896-ban Ferenczi Zoltán kolozsvári nyomdászattörténete 70 hiteles kiadványát írta le. 1972-ben viszont már 100 kolozsvári nyomtatványáról számolhattunk be Haiman György *Tótfalusi Kis Miklós* című monográfiájának Bibliográfia fejezetében. E mű megjelenése a hazai és romániai intézményekben további kutatásokra ösztönzött és addig ismeretlen Tótfalusi-nyomtatványok felismerésére vezetett. Így az említett monográfia 1983-ban megjelent angol nyelvű kiadásában már 110 kolozsvári kiadványát sorolja fel a bibliográfia.

Tótfalusi Kis kolozsvári tipográfiai életműve már azóta is gazdagodott egy újabb nyomtatvánnyal és minden bizonnyal a jövőben is gyarapodni fog. Több irodalmi utalás említ ugyanis olyan alkalmi műveket, főleg gyászverseket, amelyek 1694 és 1702 között Kolozsvárott jelenhettek meg. Levéltárakban, hagyatékokban is feltételezhető eddig ismeretlen kisebb nyomtatványok, vagy egylevelesek lappangása. A *Mentség* egyik utalása szerint Tótfalusi Kisnek szemére vetették, hogy ő is „csak olyan apróságot — Argirust, Tékozlót, Asszonyokról való s egyéb hiábavaló históriákat” nyomtat s nem derék könyveket. A fennmaradt „derék” Tótfalusi-könyvekhez hasonlítva azonban nagyon kevés az említett három „hiábavaló história”. Ebben a műfajban is számolhatunk tehát további Tótfalusi-kiadványok, vagy töredékek előkerülésével.

E feltevést látszik igazolni az a tény, hogy számos Tótfalusi-nyomtatvány egyetlen példányban s csak néhány éve vagy évtizede ismert. Az egylevelesek többsége unikum. Közéjük tartozik az Amszterdamban készült *Specimen* és a grúz betűminta, valamint nem egy hivatalos kiadvány, rendelet, alkalmi nyomtatvány. A tankönyvek közül unikum a *Donatus*, a Cordier-Erasmus-kötet, az Alvarez- és a Molnár Gergely-féle latin nyelvkönyv, valamint Szőnyi Nagy Istvánnak ingyen szétosztott ábécéskönyve. Kereken 35 Tótfalusi Kis-nyomtatvány unikum és mintegy 20 kiadványa csupán külföldön, főleg erdélyi gyűjteményekben maradt fenn.

Ha számszerűleg is értékelni kívánjuk Tótfalusi Kis kolozsvári életművét, azt állapíthatjuk meg, hogy magyar nyomdásztársainál nehezebb körülmények között nemcsak minőségi, hanem mennyiségi szempontból is jelentős tevékenységet fejtett ki. Az 1690-es években az ország még nem heverte ki a hosszú felszabadító háború következményeit. A lakosság elszegényedett, a városok számára különösen fontos kereskedelem kibontakozását a közbiztonság hiánya gátolta. A színvonalas könyvkiadáshoz szükséges anyagi feltételekkel egyedül a nagyszombati katolikus egyetem nyomdája rendelkezett. 1694 és 1702 márciusa között — tehát abban az időszakban, amikor a kolozsvári Tótfalusi sajtó termékei napvilágot láttak — Nagyszombatban kereken 250 könyv jelent meg. A lőcsei Brewer-nyomda egykorú teljesítménye 140 mű, a nagymúltú debreceni nyomdáé kereken 35 nyomtatvány. Tótfalusi Kis ugyanezen idő alatt 110 nyomtatványt adott közre. Pedig sem a főurak, sem a városi tanács támogatását nem élvezte, mint a nagyszombati, vagy a debreceni könyvnyomda. Ellenkezőleg: munkásságát egyre több személyes sérelem, zaklatás és anyagi megterhelés gátolta. Öt évvel első kolozsvári nyomtatványa megjelenése után, 1699 elején testileg-lelkileg megrokkant. 1702. március 20-án, 52 évesen halt meg.

Életműve befejezetlen maradt: olyan torzó azonban, amely csonkaságában is méltóképpen szemlélteti Tótfalusi Kis Miklósnak a hazai általános művelődést, a polgári kultúra kibontakozását elősegítő kezdeményezéseit és kivételes tipográfiai képességét.

A Tótfalusi-kurzíválások és az elveszett „Valedictoria” részletei a „Mentség”-ben. A *Mentség* 18. pontjában (az 1698. évi kolozsvári kiadás 57–58. lapján) ezt írja Tótfalusi Kis Miklós:

„Hogy tsak kitsényen áll, t.i. hogy engemet kivetvén mást állasanak a' *Typographiaba*. Felelet. Önként-is megtsalekedtem volna én azt eddig, és ha bokrosan egyszersmind értek volna ennyi *tentatiók*, soha nem álhattam volna tovább: a' mint hogy kész valék én tsak tavaly-is, és minden bizonynyal elkövettem volna, hogy *renuncialtam* volna ennek a' tisztemnek. Mert már hét esztendőől fogva eléggé *experialtam*, hogy tsak fogyunk e' miatt, és hova tovább mindenünkből kifogyunk, ha mind így, és köldüsságra jút ügyünk: mellyhez képest méltán unszolt néha a' feleségem, hogy hagyjuk belé a' *Typographiát*, és üzzük az *Oeconomiát* (egyéb módját az életnek nem látván) és ha tsak azon lészünk, tapasztalhatóbb haszna léssen. De gondoltam, hogy Istenemet megbántom véle, ki erre hívott engemet, úgy mutatta minden körülöttem való dajkalkodásával.

Mindazáltal a' kik ezt kívánva kívánnyák, 's ma-is munkálkodják, azok kedvekért feltésem itt azon szavaimat, mellyeket tavaly *Valedictoriamban inseraltam* volt. *Durum enim est, fateor, énnekem, minekutanna ifjúi erővel gyűjtött annyi keresményemet e' Hazába béhoztam, itt a köz jóra való igyekezetim miatt elköltöttem, és itt már annyira megfeneklettem; már vénségemre mazúrúl, annyi tseléddel és olyan gyengékkel olyan utra (Belgiumba, a' mellynek nyelvén értek) indulnom, melly az erejekben virágzó ifjú embereket-is úgy meg szokta tántoritani egésségekbe[n], hogy (ha meg-ne[*m*] sinlené a' mint látjuk és tudjuk) nem sok vagyon hosszú életü közzülök, a' kik azt az útát nyomták: és posito hogy *salvis corporibus* oda penetrálhassunk; ha ott véletlen történik nékem szemem hunyása, gyámoltalan állapotjokban azokat valahol a' más ember fala alatt eszik meg; vagy ha életben maradnak-is, bényeli őket az idegen föld, és édes Hazájoknak tsak hírét hallják nagy zokogva.*

Ez ilyen speculatio tartóztatott engemet itt eddig is; mert ez a' resolutio nem most kezdődött én bennem, noha quoad externam faciem úgy kormányoztam dolgaimat, hogy senki észre nem vötte elmémnek ily megbódultságát. Hasonlatosképen a' feleségem-is sokat sopánkodott ilyenképen: Itt ha tsak egy hitván tsizmadiához mentem volna is (azt mondja) sokkal jobb lött volna: mert a' magam felekezetem között, rokonságim és jóakaróim között maradnék, és nem kételevittetvén olyan messze idegen földre vetődni, mellynek mind nyelvétől mind ruházatjától irtódom. &c.”

Tótfalusi-életrajzában (Bp. 1899. 171–173) Dézsi Lajos így kommentálta a *Mentség* idézett részletét: „Azzal is fenyegették, hogy elveszik tőle a nyomdát s másnak adják; [...] Kis rendkívül el volt keseredve [...] Elkeseredésében előbb arra gondolt, hogy örökre fölhagy a könyvnyomtatással (*Mentség* 57. l.) [...] De azután bosszút áll ellenségein. »Bujdosásra indulván — így önti ki lelke keserűségét — az erdélyi méltóságoknak hitleveleket, mint Amurates a Lengyel Lászlót, kopia hegyébe függesztvén, valahol járok kelek Európában, pleno ore ebuccinalom ezt: Ez az erdélyiek hiték, így s így nyomorították meg a Hazája javára tellyes lélekkel igyekező szegény legényt.» (*Mentség* 95., 20. l.)

Útra készülve, már búcsúiratát is elkészítette, melyből fentmaradt egy töredék, lelke fájdalmas tépelődésének valóban megható bizonyosságául; — És következik a *Mentség* 18. pontjából a *Valedictoria* említése utáni idézet, onnan, hogy „Durum enim est, fateor”, addig, hogy „édes Hazájoknak tsak hírét hallják nagy zokogva”.

Dézsi tehát már a múlt század végén felismerte, hogy a *Mentség* 18. pontja az elveszett búcsúirat, a *Valedictoria* „egy töredék”-ét őrizte meg. Erről azóta sem mondott többet a kutatók. Legutóbb Jakó Szigmond *Erdélyi féniks* című Tótfalusi-kiadása is (Bukarest, 1974. 460) így utal rá: „E megrázó erejű búcsúirat sajnos nem maradt fenn; szövegéből csak az idézett részlet ismeretes.”

Ha alaposabban szemügyre vesszük a szóban forgó részletet, már arról kiderül; valószínűleg terjedelmesebb, mint ahogy idézni szokták.

A *Valedictoria*-hoz valamilyen formában talán már a 18. pont első bekezdése hozzá tartozhatott, hiszen itt exponálja Tótfalusi a „tavaly”, azaz 1697-ben történt megpróbáltatásokat, a tipográfiaiából való kivettetés tervét, illetve az önkéntes visszavonulás tépelődő végiggondolását; nemcsak nyomatékosan említve, de idézve is feleségét: „hagyjuk belé a

Typographiát, és üzzük az Oeconomiát”. A tavalyi esztendő a kétségkívül a *Valedictoriá*-ból vett hosszabb idézetet bevezető mondat is említi, feleségének részletesebben citált véleményét pedig az a második bekezdés őrizte meg, amit az új *Mentség*-kiadások különféle képpen, de mind következtelenül közölnek. A 18. pont kezdő és záró része között tehát motívumismétlő retorikai kapcsolat áll fenn, s ez a kapcsolódás még nyilvánvalóbb, ha figyelembe vesszük a két bekezdés közötti hasonló ellentétezt: „Belgiumba a’ mellynek nyelvén értek” — mondja Tótfalusi; „mellynek mind nyelvével mind ruházatjától irtódom” — sopánkodik a feleség.

Ez a tudatos retorizáltság különösen az első bekezdésre érvényes. Ellentét ebben is van: gondoljunk a kissé túl öregre stilizált — ekkor 47—48 éves — Tótfalusi és az „erejekben virágzó ifju emberek” hatásos szembeállítására. Rejtettebb irodalmias igényesség jele, hogy Tótfalusi családjának halálvíziója biblikus és talán népköltészeti ihletettségre vall. „Ha ott véletlen történik nékem szemem hunyása, gyámoltalan állapotokban azokat valahol a’ más ember fala alatt *eszik meg*; vagy ha életben maradnak-is, bényeli őket az idegen föld, és édes Hazájoknak csak hírét hallják nagy zokogva” — olvassuk az első bekezdésben Tótfalusi túlfűtött lírai képzelgését családtagjainak idegen földön bekövetkező haláláról. A meghökentő „más ember fala alatt *eszik meg*” a Zsoltárok könyve ismeretes helyére céloz (LXIX, 2):

„Szolgáid holttestét az ég madarainak adták eledelül, szenteid húsát a föld vadjainak.”

De van e legősibb természet temetés módnak, a szeretteitől távoli bujdosásban elhaló szolgáltatótságának erdélyi népköltészeti emléke is:

„Sirass édesanyám, míg előtted járok, / Mer aztán sirathatsz, ha tőled elválok [. . .] // Istenem, istenem, hol léssen halálom, / Erdőn-e vaj mezőn, vaj pengig tengeren? / Ha erdőn veszek el, ki temet el engem, [. . .] // El is eltemetnek az erdei vadak, / Meg is megsiratnak az égi madarak . . .” (Gyergyószentmiklóson gyűjtötte Kodály, 1910-ben).

Az Erdélytől búcsúvételre készülő, szeretteinek idegen földön lehetséges halálát elképzelt Tótfalusi éppígy vizionál; csak az erdőből-mezőből lesz nála „más ember fala”, az édesanya sírásából a messzire szakadók „nagy zokogása”.

A második bekezdést a folytatódó gondolatmenet és a folytatódó kurzív kiemelés köti az elsőhöz, s hogy utolsó szavával egy kétbekezdéses összefüggő idézet ér véget, illetve hogy a *Valedictoriá*-ban még folytatódott, azt a stb.: az &c. = et cetera mutatja. E második bekezdésből csak a belső idézetet indító „Hasonlatosképen a’ feleségem-is sokat sopánkodott ilyenképen” nem kurzív, s épp azért nem, hogy nyomatékot adjon a kettőspont után következő idézetnek. Ez az összekötő kurzíválás sajnálatosan hiányzik a Jakó-kiadásból, de elmaradt ott az „*Ez ilyen speculatio tartóztatott . . .*” bekezdés voltának jelölése is. E bekezdés Bán Imre (1952) és Tordai Zádor (1954) kiadásából ugyancsak hiányzik, márpedig a bekezdésekkel fősvényen bánó *Mentség* eléggé zsúfolt tipográfiai összképében egy-egy bekezdésnek igazán kiemelendő jelentősége van. Bán és Tordai a kurzíválást azonban megtartotta (csak az *etc.* maradt el mindkettőjüknél, de megvan az *etc.* a bekezdésre és a kurzíválásra nem ügyelő Jakónál). A *Mentség* eredeti tipográfiája ezzel a sokféle következetlenséggel szemben a *Valedictoriá*-ból származó rész egységét az egyöntetű kurzív szedéssel emeli ki, s a kurzíválással, és az *etc.* zárással egyszersmind idézet voltát hangsúlyozza. (A feleség fenntartásai kisszerűek a disszidáláson tépelődő Tótfalusi töprengéseihez képest — vethetné ellen valaki amaz elképzelésnek, hogy ez a második bekezdés is *Valedictoria*-idézet. A *Mentség* még ennél kisszerűbb asszonyi sérelmeket is felsorol; az önvédelmi irat a feleségnek is szól, az ő megaláztatásait is kibeszéli.)

A *Mentség* szövegében „feloldott” *Valedictoria* az új kiadásokban azáltal is elsikkad, hogy a címet (esetleg műfajt) jelölő, verzális kezdőbetűjű, kurzív *Valedictoria* szót mind Bán, mind Tordai, mind Jakó kurrens antikvából szedeti, pedig cím voltát Tótfalusi éppen a nagybetűs kezdéssel és a dőlthetűs szedéssel hangsúlyozza az antiqua-közegben. (Ilyen címkiemelésekre a *Mentség* még számos példával szolgál. Vö.: 18: „ezt találta *in Prae. ad Hebr.*”, 21: „ama’ szerint. *Préd.*”, 23: „Az *Apologiából* megtetszik”, 29: „a’ Sidó *Grammaticában*”, 47—48: „hogy én-is tsak olyan apróságot, *Argirust, Tékozlót, Asszonyokról* való s egyéb hijjába való historiákat nyomtatok”, 51: „ezer *Kalendariomot* nyomtatnak”, 71: „mikor a’ *Monodia Apafianát* tsinálta”, „Mikor az *Ars Heraldicát* nyomtattuk” „a’ *Rhetorica Vossii*”, 82: „Annak tsak az első része szól az *Asszonyokban kivett dolgokról* [. . .] A Második része szól az *Asszonyoknak tisztelkről*; a’ Harmadik egészen a’ jó *Gazdasszonyokról, vagy azoknak Ditséretekről*”. stb., stb.)

A *Valedictoria* megszületésének körülményeire a *Mentségben* máshol is utal Tótfalusi; amikor azonban nem idéz belőle, az összefüggő kurzíválás is elmarad. Az 55. lapon, a 17. pontban olvassuk: „illendőnek nem ítéltem, hogy ilyen drága mesterségeket [. . .] ingyen közöljek [. . .] olyan háládatlan Hazával, mely javára igyekező fiát illy betstelenül tractálja, és ha lehetne, magából kivetné [. . .] Nem tsak arra mentem (megvallom) hogy méltónak ne ítéljem e’ Hazát mesterségeimre; hanem arra-is *resolváltam* vólt csak tavalys magamat, hogy vég bútsút vegyek tőle: lehetetlenek látván tovább itt *subsistalom*. Sőt még nem tsak erre *resolváltam* vólt magamat; hanem hogy, ha ugyan *exiliumban* kell mennem, egy *Apologiával* ugy elhiresitem Erdélyt egész Európában, és valahol járok, a’ hamis hitet ugy a fejekbe tsapom”. A 21. pontban, a 60. lapon ismét előhózza „búcsúzó szándékát, amelynek pontos idejét is megjelöli: „az elmúlt ősszel hogy ujjolag bútsúzó szándékomtól elfordítván elmémet, megmarasztának, mentem vala ő Nagyságához Gyaluba”. (Vajon hogyan kell értenünk azt, hogy „ujjolag bucsuzó” szándék? Már 1697 előtt is gondolt arra, hogy „exiliumba kell mennie”?)

A *Mentség* 57—58. lapján olvasható *Valedictoria*-idézet 25 sornyi terjedelmű. Ennél nagyobb — 35 sorra rugó — összefüggő idézettel a 39. pontban, a 94—95. lapon találkozunk. Megítélésem szerint ez is a *Valedictoria* szövegéből került a *Mentség*-be. Már Dézsi kiemelte néhány mondatát, de láttuk, hogy ő a 18. pontbeli idézetből is csak egy részletet tekintett *Valedictoria*-töredéknek; a 39. pontban nem fordított különösebb figyelmet.

A 39. pontban Tótfalusi több írásából is idéz: 1. „Ő Nagyságoknak ’s ő kegyelmeknek azt irtam”, 2. „Ismét, hogy Melt: Gubernátor Uramnak ezt irtam”, 3. „Egy supplicatiomban [. . .] irtam illyet”.

Ezt a supplicatio-részletet összefüggően citálom:

„Egy supplicatiomban (a’ véghetetlen ’s igen káros tekergést elunván) irtam illyet: *A’ szegény özvegy addig járt a hamis Biróra, hogy elunván a’ sok importunitást végre felvésszi ügyét annak. De én. etc. Ismét: Amaz Izraelbéli király a’ szegény Asszony gyermekének megételének alkalmosságával jelette nagy extremitást látván, erre fakad-ki: Mit várom még-is az Urat? Én-is ennyi sok káros és nagy orczátlankodással együtt járó fáradsággal tsak Audentiat sem nyervén Nagyságtoktól, kegyelmeitektől, méltán szólhatok így:”*

Ami a fenti supplicatio-részletben idézet, azt Tótfalusi kurzíválja, ami szerzői közlés, azt antiquából szedi, s antiqua szedéssel emeli ki a kurzív idézeteken belüli idegen szavakat is: „Extremitast”, Audentiat”. Rendkívüli tipográfiai következetessége a supplicatio-részlet kettőspontja után is folytatódik. Most jön a 35 soros nagy idézet, de ezt valamiért (talán mert túl hosszú vagy mert el akarja különíteni attól, amit eddig a supplicatióból kurzív kiemeléssel idézett) nem kurzíválja, hanem idézőjelbe teszi. Mégpedig ama régi módszerrel, hogy a hosszú idézet minden sorának első betűhelyét idézőjellel tölti ki. (Az idézőjelek utáni egy-egy üres betűhely azt a látszatot kelti, hogy ezek *detto* jelentésű macskakörmök is lehetnek. Ha így van, a kurzíválás megismétlését jelzik.) Az antiqua szedésű 35

sorban a kiemelések természetesen ismét kurziválással különülnek el; az előbb antiqua kiemelésű „Audentia” a tipográfiai következetesség jegyében most dőlt betűvel ismétlődik: „*Audentia*ját”. Próbáljuk meg utánozni az eredeti nyomtatvány szedéstükrét:

tok így: Mit várom még-is tovább a' Nagyságtok *Aude[n]-*
 " *tia*ját? Ennyi ideig itt tekergésemmel nem tudék egye-
 " bet *obtinealni*; hanem hogy az Urak közzül egyik a' má-
 " sikhöz igazit, mint egy bolondot. &c. Mint egy *Regalis-*
 " *tanak* minden Ország gyűlésében ott kell nékem lötyög-
 " nöm fityegnem, 's ugyan példa beszéddé löttem már e-
 " zért az embereknél: Mintha tölem az szinte úgy megle-
 " hetne, mint mástól, a' kinek vagy hivatala hozzá, vagy
 " valami interesse van benne; holott én is mintha tövisen
 " ülnék mindenkor, midőn otthon két *Officinam*, t.i. *Fu-*
 " *soriam* 's *Typographiam* az én jelen létemet (jól akarván
 " dolgozni) igen megkívánnyák. Én azt-is látom már,
 " hogy külömben nem, hanem ha valami véletlen dolognak
 " *patralásával excitalhatom* az embereket ügyemnek elővé-
 " telére: mint Absolon Joábot külömben magához nem ve-
 " hetvén az Attyával való megbékéltetés végett, asztagját
 " gyujtatja-fel. De az-is *periculusom* lévén, a' mi az én te-
 " hetségemben könnyebbe[n] áll, ahoz kell nyulnom: t.i. sok
 " nyavalyáimból való egyszeri kimenekedésemre ezt látom
 " *praesentissimum remediūmnak* hogy ugy veszessem maga-
 " mat, mint Sámson, közönséges romlással. T.i. innét
 " haza menvén, mind azt, valamit ennyi esztendőök alatt
 " annyi költségemmel és véres veritékemmel a' Haza hasz-
 " nára készítettem, mind öszve rontván, még a port-is
 " leverjem lábamról mondván: Nem méltó ez az hely én
 " hozzám. *Post quo fata trahent*, bújdosásra indulván, az
 " Erdélyi Méltóságoknak hit leveleket, mint Amurates a'
 " Lengyel Lászlójét, kopia hegyébe függesztvén, valahol
 " járok-kelek Európában, *pleno ore ebuccináljam* ezt: Ez az
 " Erdélyieknek hitek, így nyomorították-meg a' Ha-
 " zája javára tellyes lélekkel igyekező szegény legényt. Az
 " én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szün-
 " len való fájdalomával, a' véghetetlen *injuriák* alatt eszem
 " kenyeremet, és a' száma nélkül való meggyözhettlen
 " akadályok czéломtól felette igen messze vetnek. &c.

Hogy a *Mentség* e leghosszabb idézete a *Valedictoria*-ból való, az az elbujdosás tervére utaló korábbi célzásokkal összevetve is kiviláglik (a szövegegyezéseket szemléltető kurziválások most természetesen tölem valók):

55. lap, 17, 1. pont:

„olyan háládatlan *Hazával*, mely *javára igyekező fiát* illy betstelenül tractálja, és ha lehetne, magából kivetné”

55. lap, 17. 3. pont:

„ha ugyan exiliumban kell mennem, egy Apologiával úgy elhíresítem *Erdélyt*, egész *Európában*, és *valahol járok-kelek*, a' hamis *hítet* úgy fejekbe csapom”

95. lap, 4–6. sor:

„Ez az Erdélyieknek hitek, így, s így nyomorították-meg a' *Hazája javára* tellyes lélekkel *igyekező szegény legényt*”

95. lap, 1–5. sor:

„bujdosásra indulván, az *Erdélyi Méltóságoknak* hit leveleket, [...] *valahol járok-kelek Európában*, pleno ore ebuccináljam [...]]: Ez az Erdélyieknek *hitek*”

Még inkább a búcsúvételre utalnak az ilyen kifejezések: „a port-is leverjem lábamról;” „Nem méltó ez a hely én hozzám;” „*Post quo fata trahent*” (Aztán amerre a végzet visz); „bujdosásra indulván;” „valahol járok-kelek Európában”.

Feltűnő, hogy az ugyancsak *etc.* rövidítéssel végződő 35 soros *Valedictoria*-idézet is (akárcsak a 25 soros, illetve a *supplicatio*-részlet) át van szöve bibliai példákkal, exemplumokkal (Absolon, Joáb és Sámson, Lengyel László és Amurates); ez itt is a retorizáltság, a tudatos komponálás jele. (A protestáns 'apologetikus történet szemlélet népszerű László—Amurates exemplumáról lásd Bán Imre Apáczai-monográfiájának egyéb példáit, Bp. 1958. 309, továbbá a Szepesi Csombor-kritikai kiadást, Bp. 1968. 608.) A *Valedictoria* Tótfalusi Kis Miklósnak bibliai és történelmi exemplumokkal megtűzdelt, retorikai hatásra törekvő, lírai hangvételű műve lehetett.

Az előttünk fekvő szöveg idézetkapcsolásaiból csak az nem világos, hogyan függ össze a 35 sor a *supplicatio*-val? Első olvasásra úgy tűnik fel, hogy egyszerűen a *supplicatio* részlete, de akkor miért különül el attól tipográfiailag mégis? Netán a *supplicatio* és a *Valedictoria* azonos részletéről vagy bizonyos motívumismétlődéseiről lenne szó? Kérdéseinkre az elveszett *Valedictoria*, illetve a *Mentség* 39. pontjában idézett többi Tótfalusi-mű szövegének ismerete adhatna megnyugtató választ.

Hogy a 39. pont első három lapjának szövegét, bekezdéseit, kurziválásait és idézőjeleit mily változatos eltérésekkel adják vissza (illetve nem adják vissza) a későbbi kiadások, felesleges precíz példákkal szemléltetni. Különösen Bán, de Tordai is, a megértést jól segítő bekezdéseket alkalmazza, Jakó hűbb az eredeti tipográfiához, abban azonban mindhárman egyformán döntöttek, hogy a 35 összefüggő sort is kurzívval szedették. Ha már így történt, legalább azzal kellett volna követni az eredeti tipográfiát, hogy a kurzív szedésben antiqua-kiemelések ne alkalmaznak.

Tótfalusi kevés eltéréssel kurzív kiemelésének azonban különösen mostoha sors jutott a későbbi kiadásokban: teljes pontossággal eddig egyik szövegkiadó sem követte konzekvensen a *Mentség* 1698. évi első kiadását. Határozottan úgy vélem, hogy a Tótfalusi-kurziválásokat nem szabad megváltoztatni, azaz eltörölni. Nem szabad mindenekelőtt azért, mert — nemcsak a *Valedictoria*-példákból kitetszően — hosszabb-rövidebb idézeteket jelölnek. Jelölik továbbá a latin és magyar proverbiumokat, velős mondásokat, a bibliai helyeket, a középre rendezett verssorokat, olykor az idegen neveket (pl. 23: „*Coccejus Uram*”), a városokat (uo. „*Ultrajectumban* tanuló, 68: „*Amsterdamhoz képest Armenia*”), továbbá az idegen (latin) szavakat, szókapcsolatokat, a szereplők mondásait, a párbeszéd-szövegeket stb. Tótfalusi kurziváló következetessége még az oly sűrűn előforduló nyomdai mesterségyszavak esetében is érvényesül, mint *Typus, correctio, Officina, Corrector, materia, renovál, Typographia* (az idézett szavak mind a 29. lapról valók). A *renovál* (és több száz magyarul ragozott latin szó-társa) azt is mutatja, hogy a latin szavak esetében Tótfalusi többnyire a szótőnek vagy szótári alaknak vélt szórész kurzív kiemelésére törekedett. Aki összeállítaná és minősítené ezek listáját, összegezhethé a helyesírási, szöveggondozási kérdésekben is bátran nyilatkozó és cselekvő nagy tipográfus következetességének vagy következetlenségének törvényszerűségeit.

Irodalomtörténészként én a *Mentség* olyan értelmező végigolvasását szorgalmaznám, ami a lehetőségekhez képest világosan elkülönítené az idézeteket, a néhány szavasakat is, hogy azonosításukkal vagy érdemi kiemelésükkel gazdagíthassuk Tótfalusi Kis Miklós irodalmi főművének életrajzi-műveltségi színeképét.

A szép Tótfalusi-kurzívakkal szedett, dőlt betűs formájú szavaknak, mondatoknak, hosszabb szövegrészeknek, idézeteknek már csak azért is kegyelmeznünk kell minden új *Mentség*-kiadásban, mert érvelő, bizonyító, magyarázó műről lévén szó, a kurzív kiemelés is figyelemfelhívásnak, ha tetszik, érvnek tekinthető. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a *Mentség* szerzője nyomdász: amit ő nem mondhat el másként, azt elmondja, kiemeli saját mestersége-művészete nyelvén, kiemeli a kurziválásokkal. Érdekes lenne összevetni a *Mentség* tipográfiai arculatát egyéb hasonló jellegű kortársi nyomtatványokkal. Azt gondolom, hogy Tótfalusi könyvének kurziválásai számszerűen magasan felülmúlják az

összehasonlításához kézbevett munkákat (hacsak nem ő volt azok kéziratgondozó tipográfusa is). Tótfalusi kurziválásainak jellegét, törvényszerűségeit, számarányát tehát személyesség, mégpedig sokrétű személyesség is magyarázza.

A nyomdász-író a publicisztikus-retorikus „mentség”-műfaj követelményeihez alkalmazkodik, egyszersmind azonban lélektani indítékoknak is enged: amit „fel akar hangosítani”, el akar különíteni, azt kurziváltan „hangszereli”.

Néha persze a nagy nyomdász is alszik. A *Mentség* utolsó lapjának önkritikus notabénéje némely elmaradt kurziválásra is ráérhető: „A’ nyomtatásban imitt-amott esett Typogra[fusi] vétkek nem kitsiny ok miatt estenek.” Az elmaradt kiemeléseket (például az „interesé”-t a 94. lap 24. sorában) felesleges pótolni, mert nem sok az ilyen típusú *error*.

Inkább a következetes kurziválások megőrzésére törekedjünk.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

Tormássi¹ János (1744—1814) országgyűlési prédikációinak második kiadása. Egy csonka prédikációs kötet azonosítása közben kellett arra a következtetésre jutnom, hogy a neves diétai prédikátor, majd halasi lelkész és superintendens tizenhét prédikációból álló kötetet kétszer jelent meg.

1. Téves azonosítás olvasható e csonka kötet elülső kötéstábláján, s ez félrevezette a katalogizálót, mert az idősebb Révész Imre jellegzetes kezevonásával ez a határozott állítás van beírva: „Szélessy P. Nagy körösi pap, esperes volt. Egy predik. 1791. szept. 18. a Budai zsinat alkalmával mondatott el. Lásd az egész címet a Széchenyi catalogusában.”

A KLTE Központi Könyvtára a hatvanas években egy hiánytalan példányhoz jutott a Szélessy Pál 1792-ben megjelent prédikációs kötetéből (*Huszonhárom válogatott prédikációk . . . Pest és Pozsony, Patzkó.*), ezért az említett csonka példány nélkülözhetővé vált.² A Református Kollégiumi Nagykönyvtár számára átengedett duplum azonban ott is másodlat volt, mert ép példányt még a Vitéz József könyvtárából kapott a Kollégium 1831-ben.³ A tüzetesebb vizsgálat nem csupán a hibás azonosítást tárta föl, hanem a valós szerző megállapításával egyidejűleg figyelmeztetett lennem arra is, hogy az ép, és Petrik leírásával egyező kötet (Tormássi János: *Egynehány prédikációk . . . Pest 1791, Patzkó. Petrik III 659*), valamint a Tormássi munkájának Révész birtokából származó csonka példánya nem mindenben egyezik. A különbözőzés jellege nem egyféleképpen értékelhető. Szédésváltozat is lehet a számos eltérésből mutatóba választott példák alapján.

[1.] kiadás	[2.] kiadás	lap
Kánaánban-lakó	Kánaában lakó	31
Bezeg	Bezzeg	31
felyebb	fellyebb	34
világon és Világban	világon és világban	230
tsak-annyi	tsak annyi	232
tselédivel-való	tselédivel-való	235

¹ Munkáin így írja nevét, vö. P III 658—659 és V 524, Kálmán Farkas viszont (nemesi származására tekintettel) Tormássy alakban írja (*Új magyar Athenás*, Bp. 1882. 447 — itt az irodalom is megvan, jórészt Tormássi kéziratosa munkáinak kiadásai, rövid életrajzzal), — és később ezt vette át Zoványi is.

² Jelzete 762 519 (Petri Beretzki ementis in Rectoratu N. Igmand. 1792 1* 8bris, constat 27 grs) — A korábbi (csonka) pld. jelzete 113 465 volt.

³ Vitéz József könyvei 1831-ben kerültek a Nagykönyvtárba, a pld. jelzete B 1099; az előző jegyzetben említett csonka példányé B 6354 (benne a bélyegző: Révész Imre — Kálmán-Könyvtár alapítva 1840 körül; a KLTE állományából törölve 1964-ben).

2. Van azonban a különbségek között olyan is, amely, noha lapról lapra és sorról sorra egyezik a két változat a legtöbb helyen, aligha értékelhető másként, mint újraszédésként. A régies, két pont + vessző valamivel gyakoribb helyenként az ép változatban, mint a csonkában. De nem csak az ő, ú és ő, ű váltakozik, hanem a szóközök, sorközök, egyes szakaszok közötti spácium, űrszavak sem tökéletesen egyezőek mindenütt. A 249. lap záródísz (szöllőfürűt és virágkompozíció) az ép példányban megfordult. A prédikációk végén helyenként más a záródísz, illetve, ahol vastag és finom léniaából áll, ott sem egyforma hosszú. Tormássi tagolásának jellegzetessége, hogy nem csupán betűket, számokat, és görög betűket használ az alpontok jelölésére, hanem apró köröcskéket is. A circellus nagysága is változó, vagy egyenetlen a csonka példányban helyenként, a oo.) és oo) is váltakozik, némelykor alszámok után sincs pont; aztán mindkét példányban oo) található pl. a 232. lapon, a csonka példány 64. és 115. lapján azonban nem az előző alak, hanem oooo).

Két helyen tördelési eltérés is van, a 67—69. lapon egy, a 221—224. lapon két sornyi az eltérés, utána ismét egyezik a sorok száma.

3. Lényeges különbség, hogy az ép példányban van hibajegyzék a Z₂ levélen. A csonka példánynak nem csak a címíve, hanem a vége is hiányzik a 339. laptól, tehát ott ezt nem vizsgálhattam. Ellenben a jegyzékben javított, hibás írású nevek, és a hiányzó félmondatok helyesbítve vannak a csonka példányban; mivel ezek már itt nem hibák, tehát teljesen felesleges is a hibajegyzék.

4. Még egy jellegzetes különbség van, amely a kérdést önmagában eldöntheti. A csonka példányban a P ív kilövése tévesztett, s bár a lapok szövege sorról sorra egyező, kivéve olyan jellegzetes hibákat, amelyekből alább szemelvényesen válogatok, a 225. lap után ez a lapszámozás sorrendje (a 240. után ismét hibátlan): 230—231, 228—229, 226—227, 232—233, 238—239, 236—237, 234—235.

5. A két kiadás között tehát valóban nem szedésváltozatra, hanem teljesen új (némileg javított) szedésre utalnak a helyesírásbeli, magánhangzók váltakozásában (hosszú/rövid), korrígalatlan elírásokban, betűcserékben mutatkozó különbségek.

Következzék ezekből néhány jellemző példa.

[1.] kiadás	[2.] kiadás	lap
edjszer	egyszer	31, 34
Evángélioma	Evángyélioma	35
Szent Isten!	Sz. Isten!	47
Hypocritaság	Hypócritaság	54—55
	(több ízben, egyszer hypócritasság)	
fordittsunk	fordíttsünk	75
ír	ir	104
gyöngyöket	gyönyöket	107
tűzet	tüzet	108
títkolni	tikkolni	166
így	igy	166
le-vetkezni	le-vetkezni	166
rejtegetni	réjtegetni	166
bennem	bennem	176
szagyatott	szaggatott	226
öröm	óróm	226
betsűlő	betsűllő	227
a'	à	227
bóldogságot	bóldogságot	228
o)	o.)	230
nyomorúságait	nyomoróságait	232
földünk	földünk	233
leg-búzgóbban	leg-buzgóbban	233
barátságokat	barátsáatokat	234

[1.]kiadás	[2.]kiadás	lap
elől-számlálni	elől-számlálni	235
mondhatta	monhatta	236
fundamentóm	fundamentom	238
(*)	[*]	246

6. A feltételezett második kiadásból szerencsére találtam ép példányt is a KLTE Központi Könyvtárában⁴ — és ez következtetéseimet mindenben támogatja. Nincs hibajegyzék benne, a Patzkó-nyomtatványokon gyakori virágfüzér-dísszel az élőfej helyén. Ugyanolyan piros-fekete nyomású a címlevél, és változatlanul 1791 az impresszum, mint a szakirodalomban ismert első kiadásé. A P ív szintén hibás kilövésvű, és a többi hiba is megvan benne, mint a Révész Imre által tévesen azonosított csonka példányban.

A könyvészeti adatokat tehát úgy összegezhetjük, hogy a terjedelmet megállapítva ugyan, mellőzzük a „javított” megjelölést, mert a fentebbi szemelvények értelmében újabb errata jegyzék készülhetett volna az első helyébe, de nem így történt.

$$[1.] \text{ kiad. } 8^\circ) (4, A^8 - Y^8, Z^2 = [7], 351, [4] \text{ p.}$$

$$[2.] \text{ kiad. } 8^\circ) (4, A^8 - Y^8, Z^{1+1} = [7], 351, [3] \text{ p.}$$

7. A második kiadás léte (egyazon évben) egyúttal adalék a Patzkó-nyomda működésére. Nem éppen példás tipográfiával, de rugalmasan és hirtelen utánnnyomásokkal jelentette meg a debreceni mintára nyomtatott énekeskönyveket, és a Bibliát is. Beleillik ebbe a Tormási prédikációinak újra-kiadása — a pesti és pozsonyi Patzkó-nyomda kiadvány-politikájának ilyen jellemzői mindmáig meglehetősen ismeretlenek, egyháztörténetileg tisztázatlanok.

8. Az irodalom és az egyházi szakirodalom a 18. század végétől már nem tartozott össze olyan egységben, ahogyan még az ellenreformáció és reformáció korábbi időszakában ez természetes volt. Ezért, és a mai szempontú értelmezés hiányosságai miatt a maga korában neves szerző nevének említését is mellőzik kézikönyveink, beleértve a *A magyar irodalom története* köteteit, vagy Ravasz László elavult, de korszerűbbel mindmáig nem pótoltt homiletikai kézikönyvét (*A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, Pápa 1915, Református egyházi könyvtár 11.)

Azok közé a prédikátorok közé tartozott Tormási, akik a jellegzetesen orthodox protestáns örökséget a korabeli francia—német műveltséggel ötvözték, a türelmi rendelet korában, és hatásosan hozzájárultak a reformkori gondolkodás formálásához. A hirtelen elfogyott, majd újranyomott kötet ennek példája.

FEKETE CSABA

⁴ Jelzete 763 219 (Suis annumerat Libris Michael Gergely A^o 1807. N 200; Gergely György mk 1844). A tulajdonos bejegyzése is mutatja, hogy általában a századfordulóig tanulmányozták és használták a tanult lelkészek a régi prédikátorok alkotásait — így a Tormási kötetét is. Ennek ellenére pl. Pintér sem említi meg. Első nyomtatott munkája, a türelmi rendelet alkalmával mondott prédikációjának megjelenése ürügyén megemlíti BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 181. lap, nevét Tormási alakban írva.

A „Hármas História” népszerűségéhez. (Egy 1767. évi kiadás possessor-bejegyzései) Haller János *Hármas História*ját először 1695-ben nyomtatta ki Tótfalusi Kis Miklós Kolozsavárott. A *Hármas História* hallatlan népszerűsége tette szert: a lebilincselő ókori történetek századokon át közkedvelt olvasmánnyá avatták a könyvet, amely ma is vonzó olvasnivaló. Népszerűsége közel kétszáz évig töretlen; még a XIX. század második felében is kikerült Telegdi Lajos debreceni műhelyéből három kiadás (1865, 1870, 1873). Minden rendű és rangú olvasói voltak; ahogy Pápay Sámuel írja *A magyar irodalom ismertetésében* (1808): „... ez a’ könyv, ámbár kivált a’ Nagy Sándor életének leírásában, hihetetlen mesékkel van megrakva, még ma is a’ közönséges embereknek nagy betsben tartatik...”

Hadd támasszam alá állítását a családunk birtokában levő példányból (3. kiadás, Pozsony, 1767) kiszedegetett bejegyzésekkel. A bejegyzések az üres előzéklapokon olvashatók; itt időrendi sorrendben közlöm őket:

„Balog Jánosé volt / azután lett / Gőz Andrásé a Vejéé / később én vettem / meg a fiától Gőz Mihály- / tul 1834-ben.” (Az 1. fedőlap verzóján)

„Vettem ezen könyvet 2 pengő / forintért Gőz Mihály kalapostol / a’ ki is Gőz András fija volt a ketzem, / öreg Balog Jánosnak a’ Veje, ki az Íspitályba la- / kot” (A 3. előzéklap rektóján)

„Ezen könyvett szerzettem 1834^{dik} / Esztendőnek Március 13^{dikan} / és most ismét ujra bé kötettem Úlj- / heljbe Szécsényi Sámuel Urral. / 1838^{dik} Esztendőben November 13^{án} / én Nagy István Sz. S. N. Patakon. / Sziogyárto mester” (A 3. előzéklap rektóján)

„Hármas Historia / 9^{ik} Számu könyvem; (mely is az / könyveim összeszedése és feljegyez- / ketés után történt, mint meg is lehet / talalhatni e rendezéseket másuttságg)

1863^{ik} Év Május 22^{én} történt / meg jegyzett észre veteli határozo- / tom: u[gy] m[int]: Ezen régi ’s ritka, betses (Könyv; mi után, számos helyeken volt / olvasás végett már; engedelmi szives- / ségemből, és nagyon össze is rongáltatott / a vigyázatlanság miatt; — ’s már anyi- / ra, hogy eztet határozni kénte- / len lettem, — »Senkinek / sem szabad oda adni többet.« / hanem ha valaki olvasni akar- / ja, jöjjön a’ házamhoz, ott olvas- / gathatja; S[áros] Patakon, a Piatz utzán / 31^{ik} Szám alatt. / Nagy István / Sziogyárto mester m[aga] s[aját] k[ezével]” (Az 1. előzéklap rektóján)

„S. Nagy Lajos nyomdászé” (A 2. előzéklap rektóján)

„Nagy Erzsébet-é Nagy István unokájá-é” (A 2. előzéklap verzóján)

„Farkas Ferencz meszaros” (A 3. előzéklap rektóján)

„Laskodi György 1903 Erdőd” (A 2. előzéklap rektóján)

„Szabó Béláé (all. polgári iskolai / igazgató Újszentannan / 1898–1921.” (A 2. előzéklap verzóján)

„Szabó Béláé / 1928. XI. 4. / Soroksár” (A 2. előzéklap rektóján)

A bejegyzések közül a legrészletesebbek Nagy István megjegyzései a könyvvel kapcsolatban. Érdemes figyelmet szentelni rájuk, mert több szempontból is igen érdekesek. Adalékul szolgálnak ahhoz a folyamathoz, ahogy a *Hármas História* lecsúszott a ponyva szintjére, és az alsóbb néprétegek kedvelt olvasmányává lett. Megtudhatjuk, mekkora becsben állt a *História* a vidéki magyar polgárság körében: hogy valóban nagy szeretettel övezték, bizonyítja a szígyártó mester példája is, aki a könyvet újra bekötötte, a szakadt lapokat kipótolta, és a címlapot a szintén hiányzó *Előljáró beszéd*-del együtt sajátkezűleg átmásolta egy másik példányból:

„Máshonnani ki irott, az előljáro beszédje.

Hármas Historia
melynek

Első része, Nagy Sándornak; / egynehány nevezetes dolgait il- / leti.

Második, Jeles példa beszédekből ál.

Harmadik, A’ nagy Troja veszedel- / mének leg igazab Istoriaja.

mellyet

Fogarasz várába fogságába Ma- / gyar nyelvre fordította / MDCLXXII (1672) Eszt.

Haller János
Harmadik nyomtatás

Pósonyban, Landerer János Mihály
betüivel 's költséggével. 1767^{ben}"

A *Hármas História* csodálatosnál csodálatosabb történetei erősen foglalkoztatták a régebbi korok olvasóját. Ezt igazolják Nagy István *Ki Szedegetés-ei* is, amelyek mintegy összefoglalják az első és harmadik könyv eseményeit. Ezek a „kiszedegetésnek” nevezett tartalmi kivonatok és számítások a 4. előzéklap rektóján és verzóján olvashatók. Például: „... A Trojai had, 's veszedelem történt (Kr: előtt mintegy 1180 évvel: 10 évig folytatott: (v: 1194—84) ...”

BUKOVSKY ANDREA

A felvilágosodás európai gondolkodóinak pedagógiai művei a hazai gyűjteményekben. Valamely tudományág egykori hazai elterjedésére vonatkozóan hasznos forrásoknak bizonyulnak azok a korabeli könyvtári katalógusok, amelyek tájékoztatást adnak e tudományág szakirodalmának magyarországi elterjedtségéről és ismeretéről. Bár sajnós könyvtár- és tudománytörténeti kutatásunk a felvilágosodás- és reformkori gyűjtemények katalógusainak teljes számbavételétől és feldolgozásától még messze van, az eddig ismert és elérhetőnek látszó könyvtári leltárak, illetve nyomtatásban is megjelent katalógusok is alkalmasak arra, hogy jelezzék: a 18. század végén és a 19. század első felében a legjelentősebb európai szerzők híres pedagógiaelméleti munkái megtalálhatók voltak a legkülönbözőbb típusú könyvtárakban is. A témával kapcsolatos, ma még hiányos ismereteink arra ugyan nem alkalmasak, hogy ennek az elméleti irodalomnak hazai elterjedése méreteiről is számot adjanak, de arra igen, hogy szinte szűrőpróba-szerűen jelezzék a tárgy iránti érdeklődést a különböző társadalmi rétegekhez tartozó könyvgyűjtők körében.

A 18. század végi, legjelentősebb főúri könyvtárakról közismert, hogy nagy számban tartalmazták az angol, a német és a francia felvilágosodás íróinak műveit.¹ Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Széchényi Ferenc képzett könyvbeszerzők által gyarapították gyűjteményeiket, akik főként Bécsből és más európai városok könyvkereskedőitől szereztek be a könyveket. A művelt könyvbeszerzők mellett a gyarapítás munkáját nemegyszer olyan kiváló, felvilágosult szellemű titkárok és könyvtárosok végezték, mint amilyen Forgách Miklós, majd 1788-tól Széchényi Ferenc esetében Hajnóczy József volt. Hajnóczy újabban feltárt levelezéséből ismeretes, hogy a bécsi Conrad Dominik Bartsch-csal, a *Wiener Zeitung* szerkesztőjével közösen munkálkodtak azért, hogy Széchényi könyvtára számára megszerezzék a felvilágosodás kiemelkedő íróinak, Voltaire-nek, Rousseau-nak, Helvetiusnak és más szerzőknek munkáit.²

A felvilágosult főurak családi könyvtáraiba így számos jelentős pedagógiai mű is bekerült. Széchényi Ferenc gyűjteményében például a neveléstudomány fontos szerepet játszott; ezt bizonyítja, hogy az 1800-ban elkészített szakkatalógusban³ a pedagógia a filo-

¹ Vö. SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a 18. században*. Bp. 1939.

² KÓKAY György: *Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*. MKsz 1978. 11—23.

³ *Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci Széchényi*. Tom. 3. Pesthini, 1800. 441—448.

lógiaival együtt önálló, külön szakot képzett. A szakkatalógus VII. fejezete (*Philologia et paedagogia cum historia literaria*) éppen a neveléstudományi munkákkal kezdődik. (*I; De educatione juvent. et re scholsti Hung.*) Bevezetőül pedig az általános, illetve az elméleti művek találhatóak. (*A. De educat. in gen.*) Ezek sorában megvolt Lock művének magyar kiadása (*A gyermek. nevelésr.* Kolozsvár, 1777.), Franck könyve (*Oktat. a gyermek. nevel.* Hallé, 1711.), Salzmann munkája magyarul (*Okosdi Sebestyén,* Kassa, 1797.), valamint Chrosologus könyve (*A gyermek. nevel.* Ford. Bábai Gy. (1711.)). Képviselve voltak természetesen a hazai szerzők is: Molnár János (*XV Levelei a nevelésr.* Pozsony, 1776.), Perlaki (*A gyermek. nevelésr.* Komárom, 1791.), Szakonyi (*Oskolai vezér,* Pozsony, 1792.), Szalai (*Szülék kézi könyve a gyermek. neve. X Prédik.* Kassa, 1794., Szentmiklósi (*A jó nevelés tüköre.* Miaburg, 1791.), Vályi (*Beszéd a nemz. nevel.* Pest, 1791.) és Zollikofer (*Az erk. nevel.* Kassa, 1796.).

A következő szakban (*Libelli instruct. vel oblect. Juvent deserv.*) található meg Camp több műve (*Erkölcsei könyv,* Szeben, *Psychológia.* Pozsony, 1794.; *Ifjabbik Robinzon.* Ford. Gellei. Pozsony, 1787. és Kolozsvár, 1794.: ford. Gyarmathi; *Amerikának feltalál.* Kolozsvár, 1793.) Itt található még többek között Beaumont műve (*Kisdedek Tárháza.* Kolozsvár, 1781.); Takáts könyve (*Erkölcsei oktatások.* Béts, 1799.) és Weisse munkája (*Gyerm. barátja.* Kolozsvár, 1794.). A katalógus a továbbiakban még számos, iskolaüggyel kapcsolatos munkát és hivatalos kiadványt tartalmaz.

A nagyméretű, főúri könyvtárak mellett a kisebbekben is számos jelentős pedagógiaelméleti mű volt található. Például a lényegesen kisebb, a csupán mintegy ötezer kötetből álló gyűjtemény, Csáky István gróf és Erdődy Julianna könyvtára is gazdagnak bizonyult a felvilágosodás és ezen belül a pedagógia elméleti irodalmában is.⁴ Különösen a francia nyelvű könyvekből volt nagy a választék: még Campe és más német szerzők művei is francia nyelven voltak meg. Helvetius valamint Rousseau számos munkája között megtalálható volt természetesen az *Emil* de nem hiányoztak Locke könyvei sem. Természetesen sem a felvilágosult főurak, sem pedig a szabad-szellemű Csáky grófnő könyvtára nem voltak nyilvánosak és hatókörük ezért csak nagyon szűk lehetett.

Szélesebb körben terjeszthette a legmodernebb pedagógiai eszméket a korszak egyik jelentős magyarországi intézményének, a pozsonyi evangélikus líceumnak a könyvtára. A Bél Mátyás által a század első évtizedeiben a pietista eszmék alapján megreformált iskola értékes könyvtárral rendelkezett. E gyűjtemény 18. század végi, kéziratban összeállított katalógusa a felvilágosodás íróinak, gondolkodóinak számos jelentős művét tartalmazta. Ezek sorában megvoltak a pedagógiaelmélet olyan kiemelkedő képviselőinek mint Comenius (*Oratio de cultura ingeniorum.* Pesthina, 1791.), Basedow (*Neue Aussichten in die Wahrheiten; Religion und Vernunft,* Altona, 1764., *Practische Philosophie,* Dessau, 1777.), Salzmann (*Conrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder,* Ulm, 1796), Locke (*Gedanken von Erziehung junger Edelleute,* Grieffswald, 1708., *Unterricht von Erziehung der Kinder,* Leipzig, 1708.; *Über die Erziehung der Jugend,* Leipzig, 1787.), Fenelon (*Von der Erziehung der Töchter,* Leipzig, 1708.) és Campe munkái. De képviselve volt a korabeli szerény hazai pedagógiaelméleti irodalom is a pozsonyi iskola könyvtárában. Megvolt Faludi Ferenc (*Böls ember vagy is az erköltses böltéségre vezérlő rövid oktatások.* Pozsony, 1778.,) Bessenyei György (*A holmi,* Béts, 1779), és Glatz Jakob (*Ein Wort über Erziehung.* Pressburg, 1795.) egy-egy munkája is.⁵

E művek, a katalógus tanúsága szerint is, olvasásra, kölcsönzésre szánt könyvek voltak. S ha meggondoljuk, hogy a 18. század folyamán e líceumnak mily sok olyan diákja volt,

⁴ ECKHARDT Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei.* Arad, 1917. 7–9.

⁵ *Catalogus plenus Bibliothecae publicae Ecclesiae A. C. Poson, Anno 1793 conscriptus.* — Knihovna SAV, Bratislava.

akik a magyar felvilágosodás szellemi mozgalmaiban később fontos szerepet játszottak, akkor értékelhetjük csak helyesen e művek társadalmi hatását.

A felvilágosodáskori főúri könyvtárak és pedagógiai intézmények gyűjteményei mellett egyes korabeli értelmiségiek — írók, tanárok — is jelentős neveléstudományi szakirodalommal rendelkeztek, arra jó példa Péczeli József és Tompa Ádám könyvtára.

A 18. század végének nyelvi és irodalmi mozgalmaiban és a felvilágosodás eszméinek terjesztésében egyaránt vezető szerepet játszó komáromi író és folyóirat-szerkesztő, Péczeli külföldi tanulmányútjáról jelentős könyvtárral tért haza. Értékes állománya a felvilágosodás legkiválóbb műveit foglalta magában, s köztük jelentős angol, német és francia pedagógia-elméleti munkákat is. Francia fordításban megvolt Locke nevezetes műve (*Abrege de l'Essay de Locke*, traduit p. Bosset. Londres, 1746). Rousseau-tól megszerezte az *Émile* egy önálló kiadását (*Emile ou de l'Education*, Amsterdam, 1765), valamint műveinek öt kötetét (*Oeuvres de J. J. Rousseau*. Tom. 1, 2, 3, 4, 9. Amsterdam, 1769). Fenelon kedvelt könyve (*Aventures de Telemaque*, Leydae, 1787) mellett Campe két műve is megvolt az író könyvtárában (*Reise Beschreibungun für die Jugend*. 1786.; *Seelenlehre für die Kinder*, Wien, 1789.).⁶

Péczelinek a pedagógia elméleti kérdései iránti érdeklődésére jellemzőek még könyvtárának ilyenféle munkái mint a *Schulmeister und Hausvater der wohlunterrichtete* (Biel, 1747.), *Betrachtungen über eine verstandige Erziehung der Kinder* (1776) és a *Lesebuch für Schüler der deutschen Schulen* (Wien, 1785).⁷ Bár magánkönyvtárról volt szó — melynek összetételéről a halála után 1793-ban nyomtatásban is megjelent kis katalógus alapján van tudomásunk — hatása így is megsokszorozódott. Péczeli ugyanis a *Mindenek Gyűjtemény* című folyóiratában (1789—1791) gyakran felhasználta e forrásműveket és cikkei egy részét éppen ezek alapján írta.⁸

A magyarországi értelmiségi ifjúsághoz hasonlóan az erdélyiek is szép számmal tanulnak nyugat európai, főleg németországi és svájci egyetemeken, főiskolákon, ahonnan hazatérve, szintén tekintélyes kis könyvtárat hoztak haza magukkal.

Ilyen tele tarsollyal megtérő diák volt az a Tompa Ádám is, akiben Pestalozzi első erdélyi tanítványát szokták látni. Az enyedi könyvtárban fennmaradt 127 kötetes könyvtára rendkívül sokoldalú érdeklődést árul el tulajdonosával kapcsolatban. A sokféle tudomány közül is kiemelkednek a pedagógiai művek nagy száma, s ez Tompa pedagógiai érdeklődésére vall. Az 1811-ben Bécsben majd két évvel később Yverdunban tanuló Tompa Pestalozzival személyes kapcsolatba is került. Könyvei egy részét is itt vásárolta (mint pl. a *Die Anwendung der Zahl nach Pestalozzischen Grundsätzen* és a *Die Elemente der Algebra nach Pestalozzischen Grundsätzen*, mindkettő Heidelberg, 1810. címűeket), majd Göttingenben, és később ismét svájci városokban. Később Bécsben nevelőként tevékenykedett; 1838-ban a vásárhelyi anyakönyv szerint a Teleki-fiúk házitanítója volt.⁹

Könyvtárában a jelentős számú, neveléssel foglalkozó mű közül elméleti jellegűek is szép számmal akadtak. Ilyen volt Bell, A: *Schulmethodus . . . Ein Seitenstück zu Lancaesters Schrift: Ein einziger Schulmeister unter tausend Kindern, in einer Schule*. (Duisburg u. Essen, 1808.); Guths Muths: *Gymnastik für die Jugend . . .* Wien, 1805. és ugyancsak tőle: *Turnbuch für die Söhne . . .* Frankfurt am Mayn, 1817.; *Pestalozzi's Erziehungsunternehmung im Verhältniss der Zeitkultur* (Iferten, 1812—13.); Pestalozzi: *Reden*

⁶ *Catalogus librorum venalium quos relicta nuper beatae defunc cl. Viri Josephi Péczeli . . . Posenii, 1793. 21—23.*

⁷ I.m. 25., 31.

⁸ BIRÓ Ferenc: *Péczeli József könyvtáráról*. MKsz 1962. 326—333.

⁹ DANKANICS Ádám: *Egy múlt század eleji magánkönyvtár és Pestalozzi hatása*. KLTE Könyvtárának Évkönyve IV. 1964. 229—233.

(H.é.n.); Rousseau, J. J.: *Émile ou de l'éducation*. (Amsterdam, 1763.); Schulze, G. E.: *Philosophische Jugendlehre*. (Göttingen, 1817.)

E könyveken kívül megvolt még a könyvtárában Pestalozzi folyóiratának, a *Wochenschrift für Menschenbildung*nak az 1808. évfolyamából két szám.

Bár arra a pedagógiai reformra, amelyre Tompa Ádám készülhetett hazájába való visszatérése után, nem voltak meg a feltételek és szélesebb körben nem volt alkalma a korszerű pedagógiai eszméket felhasználni, szűkebb nevelői környezetében mégis hozzájárult Pestalozzi és más nagy európai reformer elveinek a megismertetéséhez.

FEHÉR KATALIN

A sárospataki kéziratár Tompa-variánsa. Tompa Mihály 1832-ben, tizenöt éves korában került Sárospatakra, a grammatikai osztályba és 1844-ig maradt ott. Pataki tartózkodását csak sárbogárdi préceptorsága szakította meg. Az ősi pataki kollégiumban végezte el a teológiát s emellett jogot is hallgatott.¹ 1844-ben Eperjesre ment nevelőnek, de már 1845-ben ismét Patakra látogatott. Ekkor értesült egykori szeretett tanára, Szeremley Gábor feleségének, a bájos Farkas Eleonórának halálhírééről. Az ekkor már ismert nevű Tompa költői szárnyalású beszédet mond a tizenkilenc éves asszony sírjánál. Ez a beszéd csak huszonöt évvel később jelent meg, halotti beszédei gyűjteményében.²

Az egész oráció romantikus kerete: az élet angyala a leányka megszületése után vállalja a keresztanya szerepét s a jóság, szépség és szelídség kiváltságával ajándékozza meg, majd — hozzávezetvén jóvendőbelijét — könnyű sajkában az élet folyamára bocsátja őket. Ezen a folyamon vonulnak el a halál előtt a különböző korú emberek s ez rendszerint azokat engedi tovább, akik szeretnének megválni életüktől. Az alábbiakban két részlet összevetése mutatja be a huszonöt év távlatából keletkezett átfogalmazás stilizálási változtatásait.

Az első változat jelzőit, költői képét (az őszi lomb pirossága) s a rövid felkiáltások, szónoki kérdések természetességét a végleges, nyomtatott változat keresettségé, hosszú mondatai ünnepélyesebbé, gondolatokban gazdagabbá, ám ugyanakkor nehézkesebbé, csaknem dagályossá teszi. A nyomtatott változat a kéziratból teljesen hiányzó allegóriát villant fel: a kicsapongó életet élőlk feleicomázott ladikjáét, amelyet a halál mosolyogva enged tovább azzal a meggondolással, hogy „úgyis rohanva sietnek karjaimba.”³

Amint ismeretes, Tompa kiváló szónok volt, akit „nem lehetett gyönyörűség s benső megindulás nélkül hallgatni.”⁴ Szónoki képessége 1846 után, bejeli lelkészkedése alatt bontakozott ki teljességében, de már szóban forgó beszéde is csaknem teljes fegyverzetben mutatja be. Különös adottsággal rendelkezett a rögtönzés iránt. „Ömlött szájából a szó — írja róla méltatója, Szabó József —, csak néhány percre volt szüksége, hogy gondolatait összeszedje.”⁵ Bármennyire szerény, elismeréssel ír maga is erről a képességéről Aranyak:

¹ SZABÓ József: *Tompa Mihály, a költő-pap*. Bp. 1901. 13–16. l.

² Farkas Eleonóra Szeremley Gáborné sírjánál. *Sárospatakon, 1845. — Halotti emlékbeszédek (orációk) néhány utófohással*. Írta TOMPA Mihály reform. lelkész. Miskolc, 1867. 165–170. Utóbb változatlan utánnyomásban ismét megjelent: *Tompa Mihály papi dolgozatai. Második füzet. Egyházi beszédek*. Miskolc, 1870. 165–170.

³ Az állószedés mindkét változat közös szövegét adja, míg a dőlt betűs szedés azt tünteti fel, hogy a szóban forgó rész a másik változatban *nem* szerepel.

⁴ SZABÓ, i.m. 46.

⁵ Uő: i.m. 25.

sárospataki kézirat

Ezek valának a' szenvedés gálya rabjai! . . . Hallá és menni engedé őket a' halál és elhajtott számtalan sajka előtte.

Most vígan evezve jött egy boldog pár! Megzendült víg daloktól a part és folyam! a' koszorús vitorla barátságos szelektől dagadozott.

Szomorú felekezet! itt fekszik előttünk sötét parton a' jó, a' szeretett ifjú nő! Mondják a' sír nyugalom hazája! Jól van! Nyugodjék a' ki elfáradott! De neked 19 évű halott! minek a sír? minek 9 hónapos nő a' nyugalom? ki még el nem fáradtál? hiszen hosszabb árnyat vet sírod fejfája alkonyatkor, mint vólt a' pálya, melyet megfutál; olyan jó vóltál életedben, oly szelíden szép valál még a' terítón is. Mint kinyílt rósán a' hópehely: úgy lengett arczádon a' fehér halál. Lám az őszi lombot is, melly lehulláshoz közelít, piros színnel vonja be az enyészet.

nyomatott szöveg

Ezek az ínség gálya-rabjai voltak. Hallá s menni engedé őket a halál. Azután kiáltó színekkel, lengő zászlókkal felcizomázott ladik túnt fel; az árboczon — bár hervadni indult virágokból — koszorúk, füzérek hintálódtak. Nem gondolva a folyamnak különben is sebes futásával: erősen forgatták evezőiket a hajózók, úgy, hogy a ladik gyorsan és hánykodó habok közt rohant a víz mentében. Élénk zaj, kacaj, dal és zene hangzott a fedélzetről, hol halvány arcú, vértelen ajkú, fénytelen szemű nép — férfi és nő — szilaj kedvesapongásba merülve tombolt. A halál mosolygott. Minek vinnék el titeket? hiszen rohanva siettek karjaimba! Azután még sok csolnak és hajó haladt el bántatlanul. Végre nyugodtan s vidámon evezve, a boldog pár közelített; összhangzó daluktól megzendült a part; csevegőn, 's hízelegve simultak a habok a hajóhoz, melyen a vitorla barátságos szeltől feszült, csattogott és kaczagott.

Képek és példázat nélkül szólva, tisztelt gyülekezet! előttünk fekszik *hideg koporsójában* a bájos, szeretett és *kütnő* ifjú nő. *Ki hitte volna kevéssel ezélt, amaz ünnepeles, szép órában, midőn meghatottan, koszorús fővel látta az oltárnál a gyönyörű hajadont, hogy ő kilencz hó múlva a sír menyasszonya leend? S volna-e, kinek szeméből a sajnálat és részvét könnyei nem hullanának s szívét igaz megindulás ne fogná el? Alig érte el a kort, melyben a lesütött szemű gyermek felemeli fejét; — még jól széllyel se nézett az életben, a világon, hiszen csak tizenkilencz éves volt. Oh hosszabb árnyat vet alkonyatkor sírjának emlékköve, mint volt a földi pálya, melyet megfutott! A mily kedves és jó életében: a terítón is oly szelíd vala. Mint mikor hó lepi be a nyílt rózsát: úgy ült ifjú, bájos arcán a fehér halál.*

„Meg kell adni, hogy könnyen papolok . . . Improvisálni a csalásig tudok. Nyelvem jó, pereg mint az orsó, de akkor nagyon sietek. És igazán néha olyan jól beszélek, hogy szinte sajnálom, hogy az egész beszéd elvész.”⁶ Sőt azt is megállapítja, hogy rögtönzött beszédei, a bennük megnyilatkozó közvetlenség és lelkesedés erejénél fogva, jobban elragadták hallgatóit, mint előre kidolgozott beszédei.

Ezt a rögtönzési készséget igazolni látszik a Szeremleyné temetésén elhangzott beszédnek a sárospataki kollégium kéziratárában őrzött másolata,⁷ amely feltehetően közvetle-

⁶ SZABÓ, i.m. 46.

⁷ Jelzete: Kt. a. 95. Tompa beszéde a 126—134. lapokon található ezzel a záradékkal: „Tompa, Spatak 14. Sept. 845.” A halotti anyakönyv szerint azonban „Ttes Szeremley Gábor prof. úr neje sz. Farkas Eleonóra szeptember 17-én halt meg és 20-án temették. A halál oka: szárazbetegség.” Szabó József szerint 1845 júliusában volt a temetés. A kéziratban a cím pontatlanul adja meg a férj nevét is: *Sírbeszéd korán elhunyt T. Szemlei Gábor úr neje felett.* Az egész kéziratot, mely Petőfi-verseket is tartalmaz, valószínűleg pataki diákok másolták.

nül a tetetés után készült: a sajtó alá rendezett, csiszolt szöveggel összehasonlítva könnyen megállapítható spontánabb jellege. Erre mutat az is, hogy a kéziratban ritkább az elbeszélő múlt. A végleges, nyomtatott szöveg, melyet eddig variáns nélkül tartott számon az irodalomtörténet, sokkal hosszabb, jelzőkben és költői képekben gazdagabb, a kor és a kései Tompa ízlése szerint.

MAY ISTVÁN

Adalékok egy szlavista könyvtáros életrajzához. Munkácsy Mihály, 1913-ban kiadott, bácsyszeremi ruszinokról szóló könyvéről a *Nova Dumka* 23. számában (1979) adtam hírt.¹ Akkor alig tudtam valamit Munkácsyról, akiről időközben kiderítettem, hogy ruszinok lakta községben született. Bár életére, életművére vonatkozó kutatásaimat nem tekintem befejezettnak, de mivel személye, tevékenysége figyelemre méltó a magyar—ruszin, magyar—szerbhorvát, sőt a szerbhorvát—ruszin tudományos kapcsolatok története szempontjából is, megfigyeléseimet közreadom.

Munkácsy Mihály 1875-ben született Bácskeresztúron. Anyja neve: Kolozsnyai Mária. Középiskolai tanulmányai elvégzése után Innsbruckba kerül, ahol a császári-királyi egyetemen elvégezte a teológiát, majd Budapesten, a Pázmány Péter Királyi Magyar Tudományegyetemen a bölcsészettudományi karon szerzett középiskolai tanári diplomát magyar és latin nyelvből, irodalomból. Önéletrajzában leírja, hogy tanulmányai során behatóbban foglalkozott szláv filológiával, archeológiával, bibliográfiával, könyvtártannal, zszurnalisztikával. Ugyanitt leírja, hogy mintegy 15 nyelvet ismert.^{1/a} Theológushallgató korában (1897) kapcsolatba került V. Hnatyuk ukrán etnográfussal, aki egy kéziratot kapott tőle, amelyet a szakirodalom Munkácsy Mihály kéziratának ismer. (Руконис Михайла Мункачи)². Innsbruckban működött a keleti rítusok világhírű szaktudósa, Nikolaus Nilles S. J. E városban élt a XIX. század közepi kárpátukrán nemzeti mozgalom russzofil szárnyának vezéralakja Dobranszky Adolf.

1911. február 15. óta Munkácsy Mihály a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának tisztviselője volt. Ide az ukrán művelődéstörténet, a magyar—ukrán irodalmi, kultúrtörténeti kapcsolatok kutatása jeles alakjának, Sztripszky³ Hiadornak ajánlására került, aki itt dolgozott. Munkácsy 1916. január 1-től nyugdíjazásáig, 1941-ig, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában dolgozott.⁴ Könyvtártisztként működve Budapest különböző felsőfokú oktatási intézményeiben, így a Pázmány Péter Tudományegyetem Közgazdasági Karán, a Királyi József Nádor Műszaki Egyetemen különböző szláv nyelveket; szlovák,⁵ szerbhorvát,⁶ orosz nyelveket⁷ tanított. Több helyen pedig csak azt említik meg, hogy a szláv nyelvek előadója.⁸

¹ Югославянски Русини спадаю гу восточним славяном. Нова Думка ч. 23. VIII. 1979. 77—79.

^{1/a} MTA Kézirattár. RAL 757/1915.

² Vö.: Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Угоруські духовні вірші. Нови Сад 1985. 122.

³ Sztripszky Hiadorról ld. Українська Радянська енциклопедія. т. XIV. Київ 1963. с. 127; Олена Рудловчак: Політичні та культурні ювілеї 1975 року. Пряшів 1974. с. 38—40; Олена Рудловчак: Хрестоматія закарпатської української літератури XIX століття друга частина. Пряшів. 1985. с. 303—307; Irodalmi Lexikon III. Budapest 1965. 284.

⁴ Akadémiai Értesítő (27) 1916. 154. o.

⁵ Magyar Tudományos Akadémiai Almanach (a továbbiakban MTA A) 1921. Budapest.

⁶ MTA A 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1930, 1931, 1932.

⁷ MTA A 1933.

⁸ MTA A 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940.

Az első világháborúban nem vett részt, mint tudományos munkatárs a katonai szolgálat alól felmentést nyert.⁹ Az első világháború idején anyagi gondokkal küzdött.¹⁰ 1920-ból fennmaradt, a főkönyvtáros által kiállított, szolgálati bizonyítványa szerint az Akadémiai Könyvtárban alkalmaztatása első éveiben a „könyvtár szláv anyagának feldolgozását végzi teljes szakértelemmel”.¹¹ Az Akadémiai Könyvtárban végzett munkáját nagy hozzáértéssel és felelősségtudattal végezte. A könyvtárosi munka javítása érdekében több tervezetet készített.¹² 1923-ban könyvtári főtisztté nevezték ki. Munkájának, szláv nyelvtudásának is köszönhető, hogy az MTA Könyvtárának páratlanul jó cserekapcsolatai voltak szovjet könyvtárakkal. 1925-ben újultak fel az MTA és a Leningrádi Akadémiai Könyvtár cserekapcsolatai. 1928-ban 23, 1938-ban 50 szovjet tudományos intézménnyel folytatott az MTA Könyvtára többé-kevésbé rendszeres kiadványcserét. Az MTA Könyvtárába közel 50 szovjet folyóirat járt. (Ez egyedülálló csereviszonynak tekinthető az ellenforradalom éveiben, amikor a Horthy hivatalos Magyarországnak még diplomáciai kapcsolatai sem voltak a Szovjetunióval.¹³) 1941-ben, nyugdíjba vonulása után kérvényt nyújt be, s havi 100 pengőforint nyugdíjkiegészítést kért az Akadémiától, melynek fejében vállalta a könyvtár nem katalogizált szláv nyelvű könyvanyagának feldolgozását.¹⁴

Idézzünk kérelméből:

„A Tekintetes Akadémia
Nagytekintetű Igazgató-Tanácsának
B u d a p e s t
1941.

Munkácsy Mihály könyvtárnok
nyugdíjkiegészítési kérelme a
könyvtár szlávnyelvű könyv-
anyagának feldolgozása és más
rendes könyvtári szolgálat fejé-
ben.

N a g y t e k i n t e t ű I g a z g a t ó - T a n á c s !

Esedezem a Nagytekintetű Igazgató-Tanácsához, kegyeskedjék megengedni alábbi alázatos kérésemnek mély tisztelettel való előterjesztését.

Könyvtárunknak szép, nagy, gazdag és értékes könyvgyűjteménye van bolgár, szerb, horvát, szlovén, tót, cseh, lengyel, ukrán-orosz, fehér-orosz és nagyorosz tudományos akadémiák, tudományos társulatok, művelődési egyesületek és irodalmi társaságok kiadványaiból és magánkiadók szlávnyelvű sajtótermékeiből. Szlávnyelvű könyvanyagunk nagyobb része értékes tudományos, másik része klasszikus értékű szépirodalmi és komoly művelődési munkákból áll. A tudományos anyagban sok becses, nálunk még ismeretlen forrásanyag van, magyar vonatkozású is.

Ezzel a mennyiségileg és minőségileg jelentékeny szlávnyelvű könyvanyaggal könyvtárunk nagy szolgálatot tehet a tudományos és művelődési közérdeknek, de főleg azoknak a szláv nyelvtudással bíró magyar tudósoknak, kutatóknak és íróknak, akik a magyar és a különféle szláv kapcsolatok múltjának felderítésére és jelenének megszilárdí-

⁹ Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Kézirattára K 809: 1916/107. Vö. FRÁTER Jánosné: *Az Akadémiai Könyvtár iratai 1931–1949*. Budapest 1984.

¹⁰ *Akadémiai Értesítő* 28 (1917) 608; 31 (1920) 255.

¹¹ MTA Kézirattára K 809 1920. 49.

¹² MTA Kézirattára K 810 1925 166, 190; RAL 2034/1929; K 837/1940 17; K 827/1944 290. Vö. még. FUTAKY László—UDVARI István: *Helyzetkép a Magyar Tudományos Akadémiai Könyvtáráról 1943-ban*. Szabolcs-Szatmár megyei Könyvtári Híradó 1986. 3. sz.

¹³ Vö. Sz. GARAI Judit—ÚJHELYI Gabriella: *Az MTA Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története*. Budapest 1970. 8–10.

¹⁴ MTA Kézirattára RAL 167/1941.

tására törekszenek. Ilyenek pedig sokan vannak. Szép számmal vannak szláv származású kutatóink, tudósaink, írónk, politikusaink és közéleti szerepet játszó értelmiségi embe-reink. Sokan tanultak meg szláv nyelveket a világháború alatt, hadi fogságban és magán-úton. Mindezek nagy örömmel olvasnák és tanulmányoznák gazdag és értékes szláv könyvanyagunkat, sőt kellene is tanulmányozniok, ha tudomásuk volna róla, de nincs, mert ez az anyag könyvtárilag még nincs feldolgozva.

A régebbi évtizedekben a könyvtárnak nem voltak szláv nyelveket tudó tisztviselői. Különbön nagyon kevesen is voltak. 1923-ig a főkönyvtárnokon kívül a könyvtárnak 3 tisztviselője volt. A kötelespéldányok és a külföldi kiadványcserék révén erős fejlődésnek indult könyvtár nagyságához viszonyítva ez a törpe tisztviselői létszám nagyon kicsiny volt és a hirtelenül nagyranövekedett munkatöbblettel megbirkózni nem tudott.

A régebbi évtizedekben tehát a tisztviselők kis létszámúsága miatt a könyvtárilag fel nem dolgozott könyvek száma több tízezer kötetre növekedett. A tisztviselők lét-számának emelkedése után a könyvtár legelső, legfontosabb és legsürgősebb feladata a restancia feldolgozása volt. Csak természetes, hogy elsősorban a magyar, a germán és a román nyelvű könyvanyagot kellett feldolgozni. Így történt, hogy eddig másirányú el-foglaltság miatt szláv nyelvismereteim ellenére én sem tudtam szlávnyelvű könyvanya-gunk feldolgozásához hozzáfogni.

Csak most állami nyugdíjazásom után kerültem abba a helyzetbe, hogy szláv nyelvű könyvanyagunk könyvtári feldolgozására vállalkozhatom. Ezt azonban nyugdíjazásom után, sajnos, csak külön díjazásért tehetem, mert erre csekély nyugdíjam miatt nagyon rászorulok.”

Szinnyei József főkönyvtárnok véleményezése alapján Munkácsy Mihály a nyugdíj-kiegészítést megkapta.

Könyvtárunk szláv anyagának katalogizálása olyan föladat, amelyet el kell végezni, és amelynek elvégzésére Munkácsi Mihályt alkalmasnak ismerem, hozzáteszem, hogy a szláv anyag fölvételén kívül is van a könyvtárban olyan munka, melynek intézésében jó hasznát lehet venni az ő közreműködésének.¹⁵

Könyvtárosi működésén kívül Munkácsy Mihály figyelemre méltó fordítói^{15/a} és nyelv-észeti, nyelvkönyvírói tevékenységet fejtett ki. Műfordítói tevékenysége összhangban van a haladó szellemű kárpátukrán (ruszin) származású értelmiségiek működésével, akik az orosz és ukrán irodalom teljesítményeit magyar nyelven népszerűsítették. Megemlíjtük néhány fordítását:

1. Okulov Alekszij: Gujaton. Fordította: Munkácsy Mihály. Budapest 1911. (Magyar Könyvtár 625)
2. Turgenyev I. Sz.: Faust; Első szerelem. Elbeszélések. Fordította: Munkácsy Mihály. Debrecen 1926.
3. Tolsztoj L. N.: A kaukázusi fogoly. Budapest 1927. Fordította: Munkácsy Mihály.
4. Dosztojevszkij F. M.: Ostoba eset. Fordította: Munkácsy Mihály. Munkácsy Mihály bevezető tanulmányával. 1. kiadás. Budapest 1927., 2. kiadás Budapest 1929.
5. Dosztojevszkij F. M.: A kis hős és egyéb elbeszélések. Fordította: Munkácsy Mihály. 1. kiadás Budapest 1929., 2. kiadás 1932.
6. Dosztojevszkij F. M.: Sztjepancsikovo és lakosai. Ostoba eset. Fordította: Munkácsy Mihály, Szabó Endre. 1. kiadás Budapest 1929., 2. kiadás Budapest 1932.

Dosztojevszkij összes munkái 15. kötete elé (ford. Szabó Endre) *A nagyváros homályá-ból* címmel írt Dosztojevszkij művészetét jól értő előszót. Ld. még recenzióját: Munkácsy Mihály: *Az orosz irodalom orosz megvilágításban*. Napkelet 1931. 1. 505—510.

1913-ban Tót nyelvű rusznákok Bács- és Szerémszékében monográfiát jelentetett meg a bácskai ruszinokról. E mű egy nagyobb munka rövid kivonata.¹⁶

¹⁵ MTA Kézirattár RAL 167/1941. Vö. még. Függelék 5.

^{15/a} *Szamojéd samánok és szamanizmus*. G. A. Starcev Samojedy (Nenča). Istoriko-etnograficeskoe issledovanie. Leningrád 1930. 122—131. Orosz eredetiből fordította: Munkácsy Mihály. Ethnographia 41 (1930) 210—215.

¹⁶ Vö. Нова Думка 4. 23. VIII. 1979; UDVARI István: Adalékok a bács-szerémi ruszin nyelv magyar jövevényszavai alaktani meghonosodásának kérdéséhez. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. tom. 9/E. Russisztika. 34.

Munkácsi magyar nyelven több gyakorlati nyelvtant írt. Ilyenek pl. Szerb Nyelvtan: Граматика српскога језика. Будапешт 1921; Szerb Nyelvtan. Teljes tanfolyam kezdők és haladók részére. Budapest. év nélkül. Vö. Függelék 3;

Horvát Nyelvtan. Teljes tanfolyam kezdők és haladók részére. a kiejtés megjelölésével. 1. kiadás Budapest 1924., 2. kiadás Budapest 1940. Vö. Függelék 4; Orosz Nyelvtan. Budapest 1920.

Orosz Nyelvtanát a szakemberek ma is úgy értékelik, hogy „még ma is sok haszonnal forgatható”.¹⁷

A szerbhorvát nyelvet jól ismerő ruszin filológusok feladata elvégezni Munkácsy szerb és horvát nyelvtanai értékelését, így most csak néhány megjegyzést teszünk. Szerb és horvát nyelvtanaiban Munkácsy gyakorlati jellegű olvasmányok, bizonyítványok, kérvények, elismervények, nyugták, hirdetések stb. alapján szemlélteti a nyelvtani anyagot. Helyet kapnak azonban a szerb és horvát közmondások és mesék is. A szerb és horvát nyelveket egy nyelvnek tekinti. Ezt nem csak elméletben vallotta, a Szerb Nyelvtanának (1921) több része fellelhető a Horvát Nyelvtanban is (1924). Szerb Nyelvtanában (év nélkül) írja: A szerb nyelvtanban elkerülhetetlen a horvát nyelv egyes részeinek taglalása és viszont. A szerb és horvát nyelv lényegében egy és ugyanaz. Ez okból a tudományos célra szolgáló nyelvtanokban a szerb és a horvát nyelvet egynek veszik és együttesen, egyszerre tárgyalják. Gyakorlati szempontból azonban célszerűbb a szerb nyelvet a horvát nyelvtől elválasztani, ugyanis a szerb nem horvát, külön irodalma van a szerbnek és külön irodalma a horvátnak, a szerbek cirill írást, a horvátok latin betűket használnak. A szerb nyelvtanokban szokás a horvát ábécét is megismertetni (3–4. old.).

A szerbeknél kívül a cirill írást még a szintén görögkeleti bolgárok, a görögkeleti muszka oroszok, a görögkeleti és görögkatolikus ukrán oroszok és a görögkatolikus ruszinok használják, tehát a görög szertartású szlávok mind (230. old.).

Az egyes fejezetek szöszedeteiben Munkácsy a magyar jelentés mellett többször német és latin megfelelőt is közöl, s gyakran megadja a szavak nyelvjárási elterjedtségét is. Így pl. Munkácsy szerint főleg a Vajdaságban használatos a наспрам + Genitivus, 94. old. наспрам + Locativus = према, збор + Genitivus, 93. old. Az имање szónak, amely *vagyon*, *birtokot ingóságot* jelent, a Bácskában *juhok*, *birkanyáj* jelentése is van (105. old.); a нуз + Accusativus a Bácskában és Szerémségben használatos, Montenegroban vannak pl. elterjedve: послјед, прео, сјем ugyanitt a тај, овај, онај helyett та, ђви, ђни használatosak írja Munkácsy. A година többes szám Genitivus: годин̄а = 1. év, esztendő, 2. (Raguzában:) idő, időjárás, 3. Horvátországban még annyi is mint: eső. Munkácsy szerb és horvát nyelvtanait jól szemléltetik a mellékletek.

Néhány szót a Munkácsy által használt forrásokról: Munkácsy mivel gyakorlati szempontú nyelvtan megírására törekedett, a felhasznált források bibliográfiai adatait pontosan nem tüntette fel. Elszórt megjegyzéseiből azonban megállapítható, milyen művekre támaszkodott nyelvtanainak megírásában. A szerb hangsúlyról írva jelzi, hogy nyelvtanában minden szónak a hangsúlya jelezve van Vuk és Daničić hangsúlyozási rendszere szerint. Ezen kívül a következő forrásművekről tesz említést:

1. Asbóth Oszkár: *Hangsúlyozott szerb és bolgár olvasmányok*. Budapest.]
2. Leskien: *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*. 1. Teil: *Lautehre, Stammbildung, Formenlehre*. Heidelberg. 1914.
3. Maretić I.: *Gramatika hrvatskoga jezika* 2. popr. izd.
4. Rešetar M.: *Elementar — Grammatik der serbischen Sprache*.

UDVARI ISTVÁN

¹⁷ BIHARI József: *Bevezetés a russisztikába*. Budapest 1970. 27.